

**MUHAMMED İKBAL İLE ALİYA
İZZETBEGOVİÇ'İN DİNÎ YENİLENME
DÜŞÜNCELERİNİN MUKAYESESİ**

Erhan ASLAN

**Yüksek Lisans Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU
2023
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Erhan ASLAN

MUHAMMED İKBAL İLE ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN
DİNÎ YENİLENME DÜŞÜNCELERİNİN MUKAYESESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

ERZURUM-2023

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "**Muhammed İkbâl ve Aliya İzzetbegoviç'in Dinî Yenilenme Düşüncelerinin Mukayesesi**" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

✓ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

06.03.2023

Aslı Islak İmzalıdır

Erhan ASLAN

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU danışmanlığında, Erhan ASLAN tarafından hazırlanan bu çalışma 22/02/2023 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Fatımatüzzehra YAŞAR

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, METODU VE	
KAYNAKLARI	1
A. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	1
B. Araştırmanın Metodu, Kapsamı ve Kaynakları	3
C. Konuyla İlgili Yapılmış Çalışmalar	3
1. Muhammed İkbâl ile İlgili Yapılan Bazı Çalışmalar.....	3
2. Aliya İzzetbegoviç ile İlgili Yapılan Bazı Çalışmalar:.....	9

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN DİNÎ YENİLENME DÜŞÜNCESİ

1.1. DİNÎ YENİLENMEYE BİR BAKIŞ.....	13
1.1.1. Dinî Yenilenme Düşüncesinin Tarihî Seyri	13
1.1.2. Dinî Tecrübenin Bilgi Değeri.....	19
1.1.3. İslâm Hilâfeti	23
1.2. İSLÂM HUKUKUNUN STATİKLEŞME NEDENLERİ	28
1.2.1. İctihâd Kapısının Kapanması ve Taklide Yöneliş.....	28
1.2.2. İslâm Hukukunun Devletler Bünyesinde Millileşmesi	32
1.2.3. Batıl İnançlar	35
1.3. İSLÂM HUKUKUNUN DİNAMİK YAPISI.....	38
1.3.1. İslâm Hukukunun Evrenselliği	38
1.3.2. Yenilenmenin Yolu İctihat	42

İKİNCİ BÖLÜM

ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN DİNÎ YENİLENME DÜŞÜNCESİ

2.1. İSLÂM TOPLUMUNU YENİDEN İNŞÂ DÜŞÜNCESİ	47
2.1.1. İslâm Kültür ve Medeniyet Anlayışı	47

2.1.2. Siyaset ve Din İlişkisinde İslâmî Anlayış	52
2.1.3. Yenilenme İçin Üçüncü Yol Çözümü	57
2.2. İSLÂM TOPLUMU NEDEN GERİ KALDI.....	62
2.2.1. İslâm Ahlâkından Uzaklaşan Müslümanlık	62
2.2.2. Batı Karşısında Hareketsizlik ve Dirayetsizlik	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL VE ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN DİNİ YENİLENME DÜŞÜNCELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. MÜSLÜMAN TOPLUMU NEDEN GERİ KALDI.....	74
3.2. DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜN MİHENK TAŞLARI	83
3.3. YENİLENMEK İÇİN İDEAL DEVLET	90
SONUÇ.....	99
KAYNAKÇA	102
ÖZGEÇMİŞ.....	107

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED İKBAL İLE ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN DİNİ YENİLENME
DÜŞÜNCELERİNİN MUKAYESESİ

Erhan ASLAN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

2023, 107 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Fatımatüzzehra YAŞAR

Bu çalışmanın amacı, Muhammed İkbâl ve Aliya İzzetbegoviç perspektifinde dinî yenilenme konusunu mukayeseli bir şekilde incelemektir. Bu amaç doğrultusunda karşılaştırma yoluyla her iki düşünür arasındaki ilişki saptamaya dayalı betimsel bir yöntemle ele alınacaktır.

İkbâl ve İzzetbegoviç perspektifinde “dinî yenilenme” İslâm âlemi için yeniden doğuş konusudur. İslâm âleminin neden ve nasıl çöktüğünü, bir yandan da dirilişin nasıl ve neyle olacağı bu konu içinde değerlendirilmiştir.

Her iki mütefekkir de Müslüman dünyasında yaşanan olumsuz gidişatın temel sebebi olarak Müslümanların kendi değerlerinden uzaklaşmalarını göstermişlerdir. Dinin genel itibariyle doğru anlaşılmaması, batıl inançların yayılması, yanlış anlaşılmış kader konusunun getirmiş olduğu pasiflik, içtihat konusundaki yanlışlıklar, Batı'nın salt taklit edilmesi vb. konular Müslümanların kendi değerlerinden uzaklaşmasına sebebiyet veren konuların başında gelmektedir. Her iki düşünürümüz de Müslümanların eski ihtişamlarına kavuşmaları için tüm değerlerin üzerinde inşa edildiği “dine” dinamizm ruhunun yeniden kazandırılması gerektiğini vurgulamışlardır. Dinamik olan dinin, çağın getirmiş olduğu tüm koşulları kendi değerleriyle yeniden tanımlaması gerekmektedir. Böylelikle dinamizm gücüyle başta eğitim olmak üzere tüm alanlarda yenilenerek, İslâmî değerlerle donanmış çağdaş bir toplumun oluşması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din, yenilenme, taklit, batıl, dinamizm, içtihat.

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****A COMPARISON OF MUHAMMED İKBAL'S AND ALİYA İZZETBEGOVIÇ'S IDEAS ON RELIGIOUS RENEWAL****Erhan ASLAN****Advisor: Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU****2023, 107 Pages****Jury: Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU****Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU****Assit. Prof. Dr. Fatimatüzzehra YAŞAR**

The goal of this work is to examine comparatively the subject of religious renewal in the perspectives of Muhammed İkbāl and Aliya İzzetbegoviç. In accordance with this purpose, the relationship between the two thinkers will be comparatively discussed in a descriptive way based on detection.

In the perspectives of İkbāl and İzzetbegoviç, "religious renewal" is the matter of rebirth for the Muslim world. Why and how the Muslim world collapsed on the one hand, and how and with what the resurrection will take place on the other, are interpreted within this topic.

As the main reason of the negative course in the Muslim world, both thinkers show the fact that Muslims stray from their own values. Issues such as the misunderstanding of religion in general, spread of superstitions, the passivity coming from the misunderstood fate, mistakes in jurisprudence, mere imitation of the West are at the forefront of the issues that cause Muslims to stray from their own values. Both of our thinkers emphasized that in order for Muslims to regain their former glory, the spirit of dynamism should be restored to the "religion" on which all values are built. Religion, which is dynamic, needs to redefine, together with its own values, all the conditions brought by the age. Therefore, it is aimed to create a modern society equipped with Islamic values with the power of dynamism, by being renewed in all fields, especially in education.

Keywords: Religion, renewal, imitation, superstition, dynamism, jurisprudence.

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	: Bakınız
c.	: cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
İst.	: İstanbul
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğeri
Yay.	: Yayın

ÖNSÖZ

Sonsuz evren içinde insan düşünen bir varlık olarak kendisini ve tüm varlık âlemini anlamlandırma çabası içindedir. Bu anlam arayışı birçok yöntemle kendisini gösterse de özellikle din kavramı bu konuda önemli bir yer tutmaktadır. Tüm evren zamana bağlı olarak bir değişim ve dönüşüm içindedir. Din de temel esaslarına bağlı olarak değişen birey ve topluma göre kurallarını güncellemek zorundadır. Aksi halde bireye, topluma ve çağa hitap etmeyen bir dinin yaşaması da mümkün değildir. Dine sonradan eklenen bazı beşerî kurallar onun dinamik yapısına zarar vererek dinin statik bir hâl almasına sebep olmuştur. İslâm dininde yenilenme “tecdit ve içtihat” kavramı adı altında İslâm’ın ilk asırlarında tartışılmaya başlanmıştır. Bu konu özellikle I. ve II. dünya savaşında Müslüman âleminin sürüklendiği olumsuz pozisyon karşısında yoğun bir şekilde gündeme gelmiştir. Dinî yenilenme konusu Hint Alt Kıtasında zirveye ulaşmış ve bu bölgede yaşayan Muhammed İkbal de konuyla ilgili önemli tespitler yapmıştır. Bu konuda Muhammed İkbal’den etkilenen Aliya İzzetbegoviç de farklı bakış açılarıyla dinî yenilenme konusunu ele almıştır.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Çalışmamızın giriş kısmında araştırmanın amacı, önemi ve yöntemi açıklanmıştır. Ayrıca giriş kısmında İkbal ve İzzetbegoviç ile ilgili yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde İkbal’in yenilenmeye bakışını ve buna bağlı olarak İkbal’in hilafet, içtihat, taklit, batıl inançlar ve dinamizm gibi kavramlara yaklaşımını ele aldık. İkinci bölümde İzzetbegoviç’in dinî yenilenmeye bakışını ve bu ekseninde ortaya koyduğu üçüncü yol çözümüne yer verdik. Ayrıca bu bölümde İzzetbegoviç perspektifinde İslâm’ın kültür, medeniyet ve siyasete yaklaşımını ele aldık. Bu bölümde son olarak İslâm ahlâkına ve Müslümanların Batı karşısındaki hareketsiz ve dirayetsiz tutumlarına yer verdik. Üçüncü bölümde ise İkbal ve İzzetbegoviç’in dinî yenilenmeye dair düşüncelerini karşılaştırdık.

Son olarak tez çalışmam boyunca bilgi ve birikimi ile bana yol gösteren ve desteklerini esirgemeyen tez danışman hocam Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU’na sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu süreçte kendilerinden güç aldığım babama, anneme, eşim Şehriban, kızım Eflin ve oğlum Balamir’e de şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, METODU VE KAYNAKLARI

A. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Her din bir yenilik hareketini tetiklediği gibi Hz. Muhammed'e indirilen Kur'an-ı Kerim de bir yenilik hareketini başlatmıştır. Bu yenilik hareketi yüzyıllar boyunca karanlığa, sefaletle mahkûm olan insanlığı aydınlığa ve medeniyet seviyesine çıkarmayı amaçlamaktadır.

Hz. Muhammed'e inen ilk vahyin nüzulüyle birlikte yayılmaya başlayan İslâm düşüncesi 18. yüzyılda duraklamaya ve gerilemeye başladı. Hâkimiyet güçlerini kaybeden Müslümanlar her alanda Batı'nın baskısı altına girmiştir. Batı'nın maddi ve manevi sömürüsüne maruz kalan İslâm toplumu bağımsızlıklarını da kaybetmişlerdir. Özellikle Hindistan'ın işgalinden I. Dünya savaşına kadar olan süreçte hiçbir bağımsız İslâm ülkesi kalmamıştır. Sefaletle mahkûm olan İslâm toplumu hak etmediği birçok hakarete maruz kalmıştır.

İslâm dinî her zaman aktif olmayı emrederek bir yandan ahiret için çalışmayı bir yandan da dünyanın imarı, ıslahı ve inşasını emreder. İslâm dini her türlü zulme karşı direnişi ve mücadeleyi emretmesine karşın Müslümanların sükûneti kendilerine yöneltilmiş haksız hareketin daha da şiddetlenmesine sebep olmuştur. Müslüman toplumunun bu hareketsiz, dirayetsiz tutumu inandığı değerlerle çelişmektedir.

Bu geri kalmışlığın nedenlerini birkaç maddeyle sıralamak elbette mümkün görünmemektedir. Ancak şunu sormak yerinde olacaktır; Müslümanların İslâm dinî ile olan irtibatları bugün ne durumdadır? İslâm'ın dinamik yapısı neden çağa adapte olmakta yetersiz kaldı ve bu dinamik yapı ne zaman çağın gerçeklerinden ayrılarak statik bir hâl aldı?

İnsanlığın yaptığı, yapmakta olduğu ve yapacağı tüm çalışmalar sonsuz evrende doğayla olan mücadelesi daha rahat bir yaşam ve bilişsel olarak kendini evrende tanımlama ve anlamlandırma çabasıdır. İslâm dinî de insanın evrende var olmasından ve var olma amacına anlam katmaktan bahsetmektedir. Buradaki amacımız hayatımıza anlam katmaktan bahseden İslâm dininin neden doğru anlaşılmadığı ve nasıl doğru

anlaşılabileceğidir. Devrin tüm gerçeklerini göz önünde bulundurarak İslâm dininin dinamik yapısıyla hayatın tüm yönlerini İslâm dinine göre yeniden tanımlanması gerekmekte midir? Bilindiği gibi yenilenme sadece dinin değil insanın doğasında olan bir özelliktir. Bundan dolayıdır ki insanlığın var olmasıyla yenilenme de var olmuştur. Din de insanın doğasına hitap ettiği için yenilenmeyi elbette kendi içinde taşımak zorundadır. Bu konuda Hint alt kıtasında bulunan kendisinin de bağımsızlığı için mücadele ettiği Pakistan'ın Pencap bölgesinde doğan Muhammed İkbal ile Bosna-Hersek'in bağımsızlığı için mücadele eden Aliya İzzetbegoviç'in dinin dinamik yapısına ısrarla işaret etmeleri, bizi bu konuda her iki düşünürü karşılaştırarak konuyu anlamaya sevk etmiştir.

İslâm âlemi hem dış etkenlerden hem de kendi içinde yaşadığı buhranlardan dolayı etkinliğini kaybetmiştir. Müslüman toplumu son iki asırda dünyada yaşanan askerî siyasî, ilmî, iktisadî ve içtimaî alanlar başta olmak üzere birçok alanda geri kalmıştır.

İslâm âleminde birçok alanda yaşanan çöküntünün durdurulması için Müslüman düşünürler çözüm yolları aramaya başlamışlardır. İlk başta sosyal, siyasal, askeri ve eğitim alanlarına odaklanılmıştır. Müslüman düşünürler çözüm için gelişmiş olan Batı'dan faydalanmaya yönelmiş olsalar da daha sonra Batı'nın düşmanca tavırlarından dolayı Batı'nın sadece zikrettiğimiz alanlardaki bilgi ve birikimlerinden faydalanılması kanaatine varılmıştır. Aksi halde Batı'ya sempati ve hayranlık duyularak yaklaşmanın çözüm yerine boş özentiler getirerek Müslümanların kendi değerlerinden daha da uzaklaşmasına sebebiyet vereceklerini belirtmişlerdir.

I. Dünya savaşı yaşanırken yetişmiş olan önemli âlimlerden Muhammed İkbal hem Batı hem de Doğu arasındaki münasebetleri iyi analiz ederek ısrarla İslâm dininin dinamik yapısına vurgu yapmıştır. Aynı şekilde son dönem âlimlerinden Aliya İzzetbegoviç de Avrupa kıtasında Bosna ve Hersek'te yaptığı çetin mücadeleyle İslâm âleminin geri kalmasının nedenlerini çok açık şekilde görmüştür. Bu değerli mütefekkirlerimizin ışığında günümüzde de devam eden sorunların çözümü için çalışmamızı bir nebze de olsa katkı sağlaması açısından önemli görmekteyiz.

B. Araştırmanın Metodu, Kapsamı ve Kaynakları

Yapılacak olan araştırmamız daha çok sosyal bilimlerle ilgili olduğu için nitel yöntemlerden yararlanılacaktır. Doğru yöntemin etkili şekilde kullanımı araştırmanın sonuca ulaşması bakımından son derece önemlidir.

Muhammed İktal ile Aliya İzzetbegoviç'in Dinî Yenilenme Düşüncelerinin Karşılaştırılması adlı çalışmamızda nitel araştırma yöntemleri kullanılarak genel kaynak taraması yapılmıştır. Kaynak taraması ilk önce tecdit, dinî yenilenme adı altında yapılarak konuyla ilgili genel bir araştırma yapılmıştır. Yapılacak çalışmada Muhammed İktal ile Aliya İzzetbegoviç'in yaşadığı dönemin şartları göz önünde bulundurularak güvenilir ve objektif kaynaklardan yararlanılmaya dikkat edilmiştir.

Konu çok geniş bir yelpazede tartışılmasına rağmen konunun dağılmaması ve etkili bir sonuca ulaşması amacıyla konuyla ilgili eser kaleme almış düşünürleri, Muhammed İktal ile Aliya İzzetbegoviç'in perspektifinde ele alarak değerlendirdik. Araştırmamızın ana kaynakları Muhammed İktal ile Aliya İzzetbegoviç'e ait eserlerdir. Son olarak ana sonuca ulaşmak için Muhammed İktal ile Aliya İzzetbegoviç'i dönemlerinin şartlarını göz önünde bulundurarak karşılaştırdık.

C. Konuyla İlgili Yapılmış Çalışmalar

Muhammed İktal ve Aliya İzzetbegoviç ile ilgili birçok müstakil kitap, yüksek lisans ve doktora tezleri kaleme alınmıştır. Kaleme alınmış bu eserlerin bazıları konumuzla doğrudan ya da dolaylı ilgisi olmasına rağmen bazıları da konumuzun dışında sayılabilecek eserlerdir. Ancak konumuzun daha iyi anlaşılması için her iki düşünürümüz ile ilgili yazılmış eserlerden haberdar olmanın faydalı olacağının kanaatindeyiz.

1. Muhammed İktal ile İlgili Yapılan Bazı Çalışmalar

Muhammed İktal Sözlüğü: Eser, Muhammed İktal'in şiirlerinde yer alan terimlerden oluşmaktadır. Prof. Dr. Ahmet Albayrak tarafından kaleme alınmış ve 2005 yılında yayınlanmıştır.

Biz ve İkbāl: Ali Şeriatî tarafından kaleme alınmıştır. Kitabın adı “*Ma İkbāl*” (Biz ve İkbāl)’dır. Ergin Kılıçtutan tarafından 1984’de birinci baskı ve 1988’de de ikinci baskısı yayınlanmıştır. İki bölümden oluşan kitap “Asrımızdaki Müslüman Dertleri ve Sorunları, Benim Yirminci Asırdaki Dertlerim, Bölünmüş İslâm, Binadaki Yenilik, İdeolojiler ve İslâm’ın Konumu, Allah Ölümsüzdür, Dine Karşı Din, Kâğıt Güller başlıklarından oluşmaktadır. Genel olarak dinî ve toplumsal sorunlara değinmektedir.

Biz ve İkbāl: Eserin aslı Ali Şeriatî’nin beşinci külliyyatıdır. Kitabın adı *Ma İkbāl*’dır. Türk diline çevirisi Doç. Dr. Hicabi Kırlangıç ve Doç. Dr. Derya Örs tarafından yapılmıştır. Dinî ve toplumsal sorunları ve çözüm yollarını ele almıştır.

Büyük İslâm Şairi Dr. Muhammed İkbāl: Muhammed İkbāl’i konu alan kitap 1957 yılında Hasan El-Nedevî tarafından kaleme alınmıştır. Eser Ali Ulvi tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. Kitap genel olarak Muhammed İkbāl’in şahsiyetinden ve onu meydana getiren amillerden bahsetmektedir.

Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasında İkbāl: Eser Muhammed Han Kayanî tarafından kaleme alınmış ve 2002 yılında yayınlanmıştır. Eserde İslâm’da dinî düşüncenin yapılanması, İkbāl’in kendine özgü felsefesi ve siyasî düşüncesi gibi konular işlenmiştir.

İkbāl’in Felsefe Sisteminde Tanrı, İnsan ve Kâinat: Dr. Jamil Khatoon tarafından 1963 yılında yayınlanmıştır. Kitabın çevirisi Celal Türer tarafından yapılmıştır. Eserde Muhammed İkbāl’in Tanrı, insan, kâinat düşünceleri anlatılmaya çalışılmıştır.

İslâmî Benliğin İcyüzü: Kitap daha çok İkbāl’e ait olan *Esrar-ı Hodi*’den esinlenerek yazılmıştır. Eser, Ali Yüksel tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. *Esrar-ı Hodi*’den etkilenecek yazılan eser 1857 İngiltere’nin bugünkü Pakistan bölgesine olan sömürge hareketinin şiddetlenmesi sonucu İkbāl’in benlik ve benliğin yitirilmesi üzerine yazdığı bir eserdir.

Cavid’e Hitap (Manzum Tercüme): Hüseyin Perviz Hatemi tarafından 1965 yılında tercümesi yapılan eserde İkbāl ile ilgili şiirlerin kısa kısa açıklaması verilmektedir.

Doğu'dan Esintiler: Eser 1981 yılında N. Ahmet Asrar tarafından yayınlanmıştır. İkbâl ile ilgili yazılmış en kapsamlı eserlerden biridir. Dört bölümden oluşan eserde birinci bölümde “Bang-e Derâ”, ikinci bölümde “Bal-ı Cibril”, üçüncü bölümde “Zarb-e Kalim” ve dördüncü bölümde “Armağan-ı Hicaz” konuları işlenmiştir. Ayrıca kitapta İkbâl ve Türkiye, İkbâl ve Mevlâna, İkbâl'in Hayat Hikâyesi, Siyaseti, Kişiliği, Son Yılları gibi konular da yer almaktadır.

İkbâl ve Kur'an-i Hikmet: Muhammet Münevver tarafından kaleme alınmıştır. 1995 yılında M. Ali Özkan tarafından Türk diline çevirisi yapılmıştır. Eser İkbâl ile ilgili beyitleri, gazelleri, şiirleri konu almaktadır. Kur'an-ı Kerim'i anlamaya yönelik olan eser bazı noktalarda İkbâl'in diğer eserlerinden alıntı yapmaktadır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'den ayetler alınarak konular desteklenmiştir.

İslâm Düşüncesi: Eserin Yusuf Kaplan tarafından 2008 yılında tercümesi yapılmıştır. Eser İslâm medeniyetinin krizde olduğu bir dönemde yazılmıştır. Daha çok İslâm medeniyetinde yaşanan aksaklıkları analiz etmektedir. İkbâl İslâm medeniyeti içerisinde ahlâkî, sosyal, siyasî felsefî, tasavvufî vb. bazı konularda yaşanan tikanıkların giderilmesi için bazı önerilerde bulunmaktadır.

Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı- Yeni Gülşen Raz- Musa Vuruşu): Ali Nihat Tarlan tarafından 2006 yılında yayınlanan bu kitapta İkbâl'e ait “Hicaz Armağanı, “Yeni Gülşen-i Raz” ve Musa Vuruşu gibi eserlerin Türk diline çevirisi yapılmıştır.

Mektuplar: İkbâl'in ölümünden sonra toplanan mektuplarından oluşan eserdir. Özellikle eser İkbâl'in, Muhammed Ali Cinnah'a 13 tane, Atiye Feyzi Begüm'e 10 tane ve Han Muhammed Niyazud-Din Han'a 79 tane gönderdiği mektuplardan oluşmaktadır. Toplam 102 mektuptan oluşan eser yayınlanma düşüncesi taşınarak kaleme alınmış ve siyasî ve felsefî konular içermektedir.

Yolculuk Hatırası: Eser altı bölümden oluşmaktadır. İkbâl'in Afganistan ziyaretinde tanıştığı Afganistan Padişahı El-Mütevvekkil Alellah Muhammed Zakir Şah'a ithafen kaleme alınmıştır. Eser 1970 yılında Prof. Dr. Ali Genceli tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Yeni Gülşen-i Raz (Sır Güllerinin Açtığı Bahçe): Eser 1959 yılında Ali Nihat Tarlan tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Eserin içeriği sorulan dokuz soruya cevap niteliğindedir.

Allame Dr. Muhammed İkbāl (Hayat ve Felsefesi): Pakistan Büyükelçiliği tarafından İkbāl'ın 100. yıl dönümü anısına 1977 yılında bastırılmıştır. Eser İkbāl'i tanımak ve onun yaşam felsefesini tanıtmak amacıyla yazılmıştır. 40 sayfadan oluşan eser daha çok İkbāl'in eğitimi, ailesi, soyu ve Pakistan için verdiği mücadeleyi konu almaktadır.

Aşk ve Tutku: İkbāl şiirlerini ve diğer eserlerini İslâm'ın yeniden şahlanmasına ve Müslümanların İslâm'ı gerektiği gibi anlamasına adanmıştı. Çoğunluğu bu amaçla Urduca yazılan şiirleri, Prof. Dr. Celal Soydan tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Çağa İz Bırakan Önderler: Muhammed İkbāl: Eserin 2004 yılında birinci baskısı 2008 yılında, ikinci baskısı R. İhsan Eliaçık tarafından yayınlanmıştır. Kitabın giriş kısmında İkbāl'i anlatan kısa bir biyografi bulunmaktadır. Kitap, “Temel Eserleri ve Fikirleri”, “Eleştirileri” ve “Misyonu” şeklinde üç ana başlıktan oluşmaktadır.

Muhammed İkbāl'in Biyografisi: İkbāl'i tanıtan güzide eserlerdendir. 2007 yılında Doç. Dr. Ahmet Albayrak tarafından yayınlanan eser beş bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde İkbāl'in hayatıyla ilgili ataları, çocukluğu, çevresi, eğitim hayatı vb. konular işlenmiştir. İkinci bölümde İkbāl'in kaleme aldığı eserler detaylıca ele alınmıştır. Üçüncü bölümde İkbāl'in şiirleri ve sanatı tanıtılmaya çalışılmıştır. Dördüncü bölümde İkbāl'in seçme yazıları üzerinde durulmuştur. Beşinci bölümde ise İkbāl'in şiirlerinden seçmeler ele alınmıştır.

Doğu'dan Gelen Ses İkbāl: İkbāl'i ilk defa araştırarak olanlar için ideal bir kitaptır. Eser İkbāl hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Abdulkadir Karahan tarafından 1974'te ilk baskı ve 2001 yılında ikinci baskısı yayınlanmıştır. İlk baskı ile ikinci baskı arasında tek fark kitabın adıdır.

Muhammed İkbāl'in Tasavvufi Düşüncesi: Muhammed İkbāl çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. İkbāl'in sanatta, siyasette ve felsefedeki çalışmaları da onun çok yönlü kişiliğini ortaya koymaktadır. Bu eserde de İkbāl'in tasavvufi düşüncesi derinlemesine işlenmiştir. 2004 yılında Yrd. Doç. Dr. İsa Çelik tarafından yayınlanan eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “İkbāl ve Tasavvufi Düşüncesi” ikinci bölümde ise “İkbāl'in Düşüncesindeki Tasavvufi Kavramlar” şeklinde ana başlıklar bulunmaktadır.

Muhammed İkbâl'in Türkiye'ye ve Atatürk Hayranlığı: Ülkemizin kurtuluş savaşındaki mücadelesine tanıklık eden İkbâl bundan hayranlıkla bahsetmektedir. Özellikle "Bang-ı Dera"da bu hayranlığı görmek mümkündür. Özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün Trablusgarp'ta verdiği çetin mücadeleden övgüyle bahsetmektedir. Eser Abdulkadir Karahan tarafından 1981 yılında yayınlanmıştır.

Türkiye'de Muhammed İkbâl: Eser 1961 yılında Türkiye-Pakistan Cemiyeti tarafından yayınlanmıştır. Eser daha çok Muhammed İkbâl'in Türkiye'ye bakış açısını ele alan makaleleri konu almaktadır.

Makale yazarları Ali Nihat Asya, Fahir İz, Abdulkadir Karahan, Ali Nihat Tarlan, Kemal Edip Kürkçüoğlu, Kazım İsmail Gürkan, Şerif El Hasan, Türkkaya Ataov, Muhammed İkbâl (Tulu-i İslâm, Dua Şiiri), Zafer Hasan Aybek, Şükufe Nihal, Abdulkadir Karahan ve Melahat Gürge'dir

Muhammed İkbâl'in Kişilik Yapısı ve Öngördüğü İnsan Modeli: Ahmet Albayrak tarafından kaleme alınan çalışma Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde doktora tezi olarak 2001 yılında yayınlanmıştır. İlk önce Muhammed İkbâl'in kişilik yapısı oluşumunda, onun yaşadığı dönemin etkilerine işaret edilmekte ve İkbâl'in şahsiyet eğitiminin kazandırılma süreci işlenmektedir.

Urduca Manzum ve Mensur Eserler Işığında Allame Muhammed İkbâl: Celal Soydan tarafından kaleme alınan eser Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 1999 yılında yayınlanmıştır.

Tez beş bölümden oluşmaktadır. Eserde İkbâl neden önemlidir? İkbâl'in kişilik oluşumunda etkili olan faktörler gibi konular üzerinde durulmuştur. Ayrıca eserde İkbâl'in verdiği mesajların daha iyi anlaşılması için İkbâl'in Urduca yazdığı şiirlere de yer verilmiştir.

Nihilizimi Sufizm ile Aşmak: Muhammed İkbâl'in Felsefesi ve Siyaset Teolojisi: Feyzullah Yılmaz tarafından kaleme alınan tez çalışması Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından doktora tezi olarak 2016 yılında yayınlanmıştır.

İkbâl'in felsefesinin anlaşılması üzerine kaleme alınan eser özellikle İkbâl felsefesini, nihilizm problemi bağlamında; epistemolojik, metafizik, ahlâkî ve siyasî

açılardan irdelemektedir. Nihilizm problemi cevaplanırken de sufizm konusu yeniden yorumlanmıştır.

Muhammed İkbâl'in Bilgi Anlayışı: Zeliha Okumuş tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınan çalışma 2014 yılında Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır. Tez genel olarak Muhammed İkbâl'in bilgi anlayışı üzerinde durmaktadır.

Muhammed İkbâl Düşüncesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi: Bedirhan Güven tarafından kaleme alınan eser Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafında Yüksek Lisans tezi olarak 2020 yılında yayınlanmıştır.

Tez çalışmasında Muhammed İkbâl'in insan iradesinin özgürlük problemini modern dönemin gerek ve şartlarına göre nasıl yorumlayıp değerlendirdiği ele alınmıştır.

Muhammed İkbâl'in Kader Anlayışı: Eyyup Yıldırım tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Tez, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2009 yılında yayınlanmıştır.

Eser, klasik İslâm düşüncesinde kader anlayışı, İkbâl'in kader anlayışı, Tanrı'nın sıfatları bağlamında insan özgürlüğü ve süreç felsefesi gibi konuları yer yer karşılaştırarak ele almaktadır.

Muhammed İkbâl'in Benlik Felsefesinin Ahlak ve Siyaset Üzerindeki Etkisi: Gülfem Akyıldız tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi tarafından 2020 yılında yayınlanmıştır.

Tez çalışmasında İkbâl'in "Benlik" kavramına yaklaşımı ele alınmıştır. Ayrıca "Benlik" kavramının ahlâk ve siyaset ile olan ilişkisi üzerinde durulmuştur. Eserde daha sonra İkbâl'in yaşadığı dönemin siyasi şartları, etkilendiği akımlar, kişiliğine yön veren düşünürlerden bahsedilmektedir.

Muhammed İkbâl'de İlâhi Bilgi: Ali Kürşat Turgut tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2004 yılında yayınlanmıştır. Tez, İkbâl'in ilâhî bilgi, ulûhiyet ve sıfatlar hakkında görüşlerini almakla beraber özgürlük ve kader konularını da ele almıştır.

2. Aliya İzzetbegoviç ile İlgili Yapılan Bazı Çalışmalar

Değişim ve Süreklilik Bakımından Balkan İslâm'ı: Aliya İzzetbegoviç Üzerine Bir Çalışma: Mehmet Özcan tarafından doktora tezi olarak kaleme alınmıştır. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2017 yılında yayınlanmıştır.

Ana başlıkları “İzzetbegoviç’in Hayatı ve Eserleri” ve İzzetbegoviç’te Toplum ve Din” olan eser İzzetbegoviç’in modern toplumda öze aykırı olmayan taleplerin üçüncü yol misyonuyla kaynaştırmayı ve İslâm’a gereken değişim gücünü katmanın yollarını araştırmaktadır. Tüm bu çaba da dünya, ahiret, bilim, din, fizik-metafizik, uygarlık-kültür, nefis-ruh, şekil-öz vb. kavramlar etrafında tartışılmaktadır.

Entelektüel Üzerine Eleştirel Bir Çalışma: Aliya İzzetbegoviç Örneği: Faruk Karaaslan’ın kaleme aldığı çalışma yüksek lisans tezi olarak Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2008 yılında yayınlanmıştır.

Karaaslan ilk önce entelektüel kavramının tarihsel analizini Aydınlanma Felsefesi ışığında açıklamaktadır. Yapılan entelektüel açıklamaya İzzetbegoviç’in girip girmediği işlenmektedir. Bundan sonra İzzetbegoviç’in çift kutuplu dünyada üçüncü yol misyonuna sahip olduğundan ve bu yolun Aliya İzzetbegoviç’i farklı kıldığından bahsetmektedir.

Aliya İzzetbegoviç’in Düşüncesinde Üçüncü Yol Kavramı ve Felsefî Temelleri: Musa Özdemir tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2014 yılında yayınlanmıştır.

Eser, varlık tasavvurlarına eleştirel bir yaklaşım getiren İzzetbegoviç’in düşünce dünyasını bu bakış açısıyla incelemektedir. Ayrıca İzzetbegoviç’in üçüncü yol misyonu anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Bir Çağdaş İslâm Düşünürü Olarak Aliya İzzetbegoviç: Melike Dalkılıç tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2019 yılında yayınlanmıştır.

Eser, Aliya İzzetbegoviç’in bir çağdaş düşünür olarak İslâm felsefesine katkılarını incelemektedir. Dalkılıç, İzzetbegoviç’in İslâm’ı üçüncü yol misyonu olarak görmesini ve bu misyonu tüm felsefî öğretilerin ötesine koymasını geniş bir açıdan ele almaktadır. Ayrıca eserde İzzetbegoviç’in etkilendiği filozoflara da yer verilmiştir.

Aliya İzzetbegoviç'in Eğitim, Din Eğitim ve Öğretimi Görüşleri: Bülent Koçoğlu tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2019 yılında yayınlanmıştır.

İzzetbegoviç'in yaptığı tespite göre İslâm'ın yaşadığı çöküntünün nedeni ya eğitimsizlik ya da yanlış verilen eğitimden kaynaklanmaktadır. Ayrıca eser İzzetbegoviç'e göre eğitim, okul, toplum, siyaset, tarih, edebiyat, ahlâk vb. konuların Batı kompleksinden sıyrılarak toplumun öz değerlerine göre yeniden tanımlanması gerektiğine işaret etmektedir.

Aliya İzzetbegoviç'in İslamlaşma Anlayışı: Meryem Bayram tarafından yüksek lisans tezi olarak ele alınmıştır. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2019 yılında yayınlanmıştır.

Eserde, Bosna-Hersek'in XII. yüzyıldan bu yana tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Daha sonra eserde İzzetbegoviç'in hayatı, mücadelesi, eserleri ve İzzetbegoviç'e göre Müslümanların sorunları ele alınmaktadır.

Son Dönem Doğu-Batı Tartışmalarının Değerlendirilmesine Yeni Bir Bakış: Aliya İzzetbegoviç: Zeynep Hacıosmanoğlu tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2019 yılında yayınlanmıştır

Eser, Doğu ve Batı arasında yaşanan olumsuzlukların sebep ve sonuçlarının daha iyi anlaşılması için İzzetbegoviç'in Bosna-Hersek'te verdiği mücadelenin incelenmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca İzzetbegoviç'in Doğu ve Batı konusunda verdiği mücadeleyle İslâm toplumu için rehber konumunda olduğu işlenmektedir.

Aliya İzzetbegoviç'te Din-Siyaset İlişkisi: Dzemil Pasic tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2016 yılında yayınlanmıştır.

Eserde İzzetbegoviç'in hayatı, yetiştiği coğrafya ile düşünce dünyasının oluşumunda etkili olan siyaset ve din tasavvuru ele alınmıştır. Ayrıca XX. yüzyılda Bosna-Hersek'te siyasi hareketlere değinmiş ve bu dönemde İzzetbegoviç'in gençlik yıllarına da göz atılmıştır.

Aliya İzzetbegoviç'in İlmi Şahsiyeti ve Siyaset Felsefesi: Nihal Cengiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2019 yılında yayınlanmıştır.

Eser, İslâm dininin kuşatıcı gücüyle tüm farklılıkları her alanda bir ortak paydada nasıl birleştirdiğini İzzetbegoviç'in perspektifinde işlemektedir.

Uluslararası İlişkilerde Aktör Olarak Liderler Aliya İzzetbegoviç ve İdeolojisi: Betül Hıra tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2020 yılında yayınlanmıştır.

Uluslararası “devlet” niteliğinden bahseden eser uluslararası ilişkilerde uluslararası örgütler, devlet niteliği olmayan insan toplulukları ve bireylerin de uluslararası ilişkilerde hukuk kişisi olarak tanındığına değinmiştir. Ayrıca eser, ulusal ve uluslararası hukukî çıkmazlarda karizmatik liderlerin rolünden bahsetmektedir.

Aliya İzzetbegoviç ve Düşünce Dünyası: Musab Akçay tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2016 yılında yayınlanmıştır.

Eser, İzzetbegoviç perspektifinde Doğu-Batı arasındaki yanlışları gözler önüne sermektedir. Eser İzzetbegoviç'in hem Doğu'da hem de Batı'da nasıl bir denge sağladığını düalist kavramı üzerinden işlemektedir. Son olarak da İzzetbegoviç'in düşünce dünyası yaşadığı dönemde tüm alanların etkileri göz önüne alınarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Aliya İzzetbegoviç'in Siyaset Felsefesi: Oya Çetintaş tarafından yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2018 yılında yayınlanmıştır.

Eser, farklı milliyetlerin ve dinî unsurların bir arada yaşadığı çok kültürlü bir bölge olan Bosna-Hersek'in bağımsız olma sürecini konu almaktadır.

Aliya Okumaları-İslâm Deklarasyonu: Erdal Baykan'ın 2016 yılında Çizgi kitapevi tarafından yayınlanan eseridir. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Müslüman Halkların Geri Kalmışlığı, ikinci bölümde İslâmî Düzen, üçüncü bölümde İslâmî Düzenin Bugünkü Sorunları ele alınmaktadır. Eser üç ana konuyu

muhafazakârlık modernistlik, güçsüzlük, kayıtsızlık, eşitlik, birlik, kardeşlik, mülkiyet, vicdan, cumhuriyet, azınlık vb. konular ekseninde işlemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN DİNÎ YENİLENME DÜŞÜNCESİ

1.1. DİNÎ YENİLENMEYE BİR BAKIŞ

1.1.1. Dinî Yenilenme Düşüncesinin Tarihî Seyri

Tecdit, yenilik veya yenilenme bütün varlıkları çepeçevre sararak ele alan bir kavram niteliğindedir. Tüm evrenin, galaksilerin, gezegenlerin, atomların, hücrelerin ve insanın her an bir genişleme ya da yenilenme içinde olduğu bilimsel verilerle kanıtlanmıştır. Ayrıca bazı dinî metinlerde de varlık âleminde her an yaşanan bu genişleme yenilenme durumuna değinilmiştir. “Göğü kudretimizle biz kurduk ve şüphesiz biz genişletmekteyiz.”¹ Kur’an-ı Kerim’in ayetinden de anlaşılacağı üzere evrenin bir genişleme ve yenilenme sürecinde olduğu anlaşılmaktadır. Bilimsel bir mantık çerçevesi ve dinî bir görüş ile genişleme ve yenilenmeye girmeyen bir tek yaratıcının zatıdır. Elbette ki bu değişim ve yenilenmenin Tanrı olarak bilinen bir varlığı kapsamaması ontolojik anlamda da doğru olmaz. İslâm dinî içerisindeki yenilenme konusu daha çok “tecdit” kavramı adı altında işlenmiştir.

Türkçemizde, “yenileme, yenilenme, tazeleme” anlamına gelen tecdit sözcüğü, Arapça asıllı bir kelimedir. Tecdit sözcüğünün türediği mastar kökü olan *cidd* ise “eski, yıpranmış, çürümüş” anlamına gelen *beliyy* sözcüğünün zıt anlamlısıdır.² Tecdit kelimesinin mastarı olan *cidd* aynı zamanda, “çalışıp çabalama” anlamındaki *cehd* ile “gücü yettiği kadar çalışma” demek olan içtihat sözcüklerinin anlamlarını da içerir.³ Yapılan tanımdan da anlaşılacağı üzere tecdit bozulup eskiyen, işlenmez ve çürümeye yüz tutmuş nesne ya da düşünceyi asıl özünü kaybettikten sonra ilk tazeliğine çevirme çabasıdır.

Bir şeyi yenilemek, onu ilk hâlindeki tazeliğine kavuşturmak anlamındaki tecdidin asıl işlevselliği düşünsel alandaki yenilemelerde olur. Söz konusu düşünsel alandaki tecdide, dindeki, özellikle de dinî düşüncedeki yenileme faaliyetleri de girer. Nitekim

¹ Zariyat: 51/ 47.

² İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-arab*, Daru Sâdır, Beyrut t. y., III, 112.

³ İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 113.

İslâm kültürü içinde tecditten anlaşılan şey, esasen daha çok, dindeki, dinî düşüncedeki yenileme ve yenilenmedir.⁴

Özellikle İslâm dininde tecditten söz edilecekse şu hususu belirtmekte fayda vardır; tecdit kavramının bahsettiği değişimin ölçüsü ve sınırı nedir, tecdide mahal veren sebepler nelerdir? gibi soruların cevap bulması gerekmektedir. İslâm'da tecdit konusu elbette ki yeni bir konu değil. Tecdit konusu İslâm'ın nüzulüyle ortaya çıkan bir konudur. “Ey inananlar! Sizi size hayat verecek şeye çağırdığında Allah’a ve Resul’ünün çağrısına icabet edin.”⁵ Ayetten de anlaşılacağı üzere insanın yaşamı için gerekli olan değişim ilahî bir buyrukla da emredilmiştir. İslâm düşüncesinde tecdit, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Allah her yüzyılın başında bu ümmete dinlerini yenileyecek bir müceddid gönderir”⁶ hadisine dayanır. İslâm dininin tüm insanlığa inmesi ve bundan sonra kıyamete kadar son din olması hasebiyle tecdit diyebileceğimiz değişim, yenilenme ve adaptasyon kavramlarını kendi içinde taşımak zorundadır. Bilindiği gibi İslâm dinî çok geniş bir coğrafyada kabul görmektedir. Bu geniş coğrafyada birçok kültür örf ve âdet mevcuttur. İslâm dininin tüm bu çeşitlilik karşısında yorumsal anlamda olan dinî boyut kısmı da birbirinden farklılık göstermektedir. Bu durum İslâm dininin tecdit boyutuyla değil daha çok adaptasyon boyutuyla ilgilidir. Tecdit geniş bir alanı içine aldığı için kavramın din alanındaki boyutunu üç bakış açısıyla ele almanın yararlı olabileceğini düşündük. İlk olarak tecdit denilince; dine dair öğretilerin yeniden canlandırılması, insanların dinin öğretilerinden haberdar olması ve dinî öğretilere göre amel etmesini sağlamak anlamında kullanılmaktadır. Tecdidin ikinci anlamı batıl olan bidatların yani hurafelerin dinî anlayıştan temizlenerek bunu yapanların kontrol altına alınması ve dinî asıl özüne çevirmektir. Tecdidin üçüncü anlamı ise vahyin çağdan çağa değişen koşullara göre yorumlanmasıdır. Tecdidin bu üç bakış açısının amacı da İslâm dininin parlaklığını ortaya çıkarmak, dinî tüm yanlış algı ve hurafelerden temizleyerek dinin özüne vâkıf olmayı amaçlamaktadır. Yenilenme yani tecdit kavramı tebeddül (başkalaşım) ya da tahrif kavramlarıyla karıştırmamalıdır. Tebeddül, tahrif kavramları kökünden bir değişim ya da bir halden başka bir hale geçmeyi, ana esasını, özünü

⁴ Zekî Mîlâd, *el-Fikru'l-islâmî beyne't-te'sîl ve't-tecdîd*, Dâru's-Safve, Beyrut 1995, 45.

⁵ Enfâl: 8/24.

⁶ Ebû Dâvûd, *Sünen*, el-Melâhim, No, 4291, IV, 109..

değiştirmeyi kastetmektedir. Tecdit kavramı bundan dolayı tebeddül, tahrif kavramlarıyla kesin çizgilerle ayrılmaktadır.

Tecdidin ne anlama geldiğini, benzer kavramlarla karıştırılmaması gerektiğini ve tecdidin İslâmî dayanağı görmüş olduk. Şimdi tecdit kavramının İslâm dinî içinde nasıl bir süreç geçirdiğine göz atacağız. İslâm dinî içerisindeki yenilenme konusu iki kanattan ilerleme sağlamıştır. Bunlar gelenekçi muhafazakârlar ve yenilikçilerdir.

Gelenekçi muhafazakârlar dinin temel esaslarının yanında dinin yorumlanabilecek kısımlarıyla beraber dini tüm değişimlerden korumayı amaçlamaktadırlar. Gelenekçilerin bu tutucu tavrına karşın yenilikçiler ise İslâm dininin dinamik yapısına vurgu yaparak dinin ilim adamları tarafından yorumlanan kısımlarının dinin temel esasları olarak algılanmasına karşı çıkmışlardır. Çünkü İslâm dini bir zamana ve bir topluluğa müstakil inmemiştir. Bilakis İslâm dini Hz. Muhammed'in nübüvvetiyle beraber kendisinden sonra tüm zamanlara ve tüm topluluklara inmiştir. Bundan dolayı gelenek hâline gelmiş bazı dinî yorumların ayıklanmasını yenilikçiler zaruri görmektedirler. Yenilikçiler dinin özünün bu şekilde korunacağını vurgulamışlardır. Bu açıdan bakıldığında yenilikçiler de dinin temel esaslarını bu şekilde muhafaza ettikleri için muhafazakâr sayılırlar.

Konumuz muhafazakâr gelenekçilerle ilgili olmadığı için İslâm tarihi boyunca yenilikçi olarak bilinen isimler ve yenilik adına kastettikleri düşünce sistemleri üzerinde duracağız.

Bilindiği üzere Hz. Peygamberin hayatta olduğu dönemde İslâm dinî en yalın ve sade haliyle yaşanmaktaydı. Peygambere inen ayetler Peygamberin rehberliğinde sahabeler ve diğer Müslümanlar tarafından hayata tatbik ediliyordu. Herhangi bir anlaşmazlık durumunda Müslümanlar hemen Peygambere başvuruyorlardı. Peygamber de yaşanan dinî konudaki anlaşmazlığı Allah'ın emir ve yasaklarına göre kesin bir hükme bağlamaktaydı. Peygamberin vefatından sonra da özellikle ilk dört halife ve o dönemde yaşamış bazı önemli sahabeler dinî anlamda yaşanan anlaşmazlıkların daha büyük bir soruna dönüşmemesi için önemli çalışma ve gayretler sarf etmişlerdir. Ancak İslâm dininin çok geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla Müslümanlar siyasi ve itikâdî bazı konularda ihtilafa düşmüşlerdir. Özellikle farklı dinî inançların etkisi ve diğer kültürlerdeki bilim ve felsefe birikimleri İslâm dinî içerisinde “kader, büyük günah,

kelâmullah” vb. tartışılmaya müsait konuları gündeme getirmiştir. Bu konularda hüküm isnat edilecek farklı beyanlarda bulunmaları, İslâm bilginleri arasında ihtilaflar yaşanmasına sebebiyet vermiştir

Bu ikinci yolu yani gelenekçiler karşısında yenilenmeyi kendine şiar edinenler Peygamber devrinden bugüne kadar hep olagelmışlerdir. Nitekim içtihadı, bulunduğu zamanın şartına göre hüküm vermekle bilinen, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer, kader konusunda akılcı yöntemlere başvurarak açıklamalarda bulunan Hz. Ali ve ileri gelen bazı sahabeler bunlardan sadece birkaçıdır. Tabiîn ve Etbâu’t Tâbiîn dönemlerinde tecdit daha sistemli bir şekilde kullanılmıştır. Rey ve istihsana önem veren Ebu Hanife ve sorunların çözümünde maslahatları önemseyen İmam Malik vb. müçtehit âlimler de tecdit hareketini bir sistem olarak benimsemişlerdir. Akılcı yöntemleri kullanmakla bilinen Mutezile’yle, Ehli Sünnet ve Hanefi-Maturidî olarak bilinen kanat da bu ikinci yolu seçmişlerdir.

Selefi ekole mensup olmakla birlikte Ahmet b. Hanbel’in düşüncelerini kendine şiar edinen İbn Teymiyye ve öğrencileri Selefi ekole yeni ve özgün düşünceler getirmişlerdir. İbn Teymiyye ve öğrencileri tutucu ve temkinli olan Selefi ekolün içinde tecdit hareketinin yer bulmasında önemli rol oynamışlardır. Bu yönüyle İbn Teymiyye yenilenme konusunda önemli gelişmeler ortaya koymuştur.

İbni Teymiyye’nin önde gelen öğrencilerinden olan İbn Kayyım el-Cevziyye’nin kaleme aldığı *İ’lâmu’l-mavakkî’în* geçen bir bölüm başlığında, “Zamanın, mekânın, şartların ve niyetlerin değişmesine göre fetvanın değişmesi ve ihtilafı konusu”dur: Çünkü dinin, Şeriat’ın temel esası ve binası, hükümle dünya ve ahirette insanların maslahatları üzerine kuruludur. Din (Şeriat), bütünüyle adalet, bütünüyle rahmet, bütünüyle maslahat, bütünüyle hikmettir. Adaletten sapıp zulme yönelen, rahmetten uzaklaşıp zıddına giden, maslahattan ayrılıp mefsedete yönelen, hikmetten uzaklaşıp abese yönelen her mesele, Şeriat’tan değildir.⁷ Burada dikkat edeceğimiz nokta adı geçen selefi bilginlerinin tecdit konusuna verdikleri önemle diğer selefi akımlarından ayrılımlarıdır.

⁷ İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ’lâmu’l-muvakkîîn*, Beyrut 1973, III, 3.

Batı'da ise İbrahim b. Musa eş-Şatibî kaleme aldığı *Muvâfakât* adlı eserle yenilenme hareketinin daha sistemli yürütülmesini sağlamıştır. Şatibî, *Muvâfakât* adlı eserinde İslâm hukukunun amaçlarını ve hedeflerini açıkça belirtmiştir. Şatibî böylelikle yenilenme vizyonunu İslâm hukukuna entegre etmeye çalışmıştır. Bundan dolayı Şatibî “İslam Hukukunun Maksatları” olarak bilinen yöntemin de kurucusu olmuştur. Şatibî yenilenme hareketinin İslâm dinine geniş çapta ve sistemli bir şekilde yerleşmesini sağlamıştır.⁸

19. yüzyılda Cemalettin Afgani yenilik hareketini yeniden canlandırarak çağa damgasını vurmuştur. Afgani'nin başlattığı ihya ve tecdit hareketi kendine özgü bir yöntemle gelişim göstermiştir. Afgani salt taklitten, batıl inançlardan ve hurafelerden arınmak için dinî düşüncenin yeniden gözden geçirilmesini gerekli görmüştür. Afgani hızla değişen zamana göre İslâm toplumunun her alanda kendisini güncellemesi gerektiğini belirtmiştir. Bundan dolayı Afgani, tüm İslâm mütefekkirlerini İslâm toplumunun yeni bir atılım yapması için çözüm üretmeye davet etmiştir. Afgani'ye göre İslâm dini gerektiği gibi anlaşılmadığı için birçok sorun ortaya çıkmaktadır. Ona göre İslâm dini doğru bir şekilde anlaşıldığında insanın maddi ve manevi yönünü geliştirerek insanlığın her yönüyle ilerleme kaydetmesini sağlayacaktır.

Afgani'nin öğrencileri arasında en çok ses getiren Abduh da tecdit konusunda hocasıyla aynı paralelde düşünmekteydi. Abduh da hocası gibi salt taklitten uzaklaşması gerektiğine ve aynı zamanda batıl inanışların dinî düşünceden temizlenmesinin zaruri olduğuna vurgu yapmıştır. Abduh'a göre yenilenmenin gereği olarak içtihadı gereken önem verilmelidir. Abduh yenilenmenin gerçekleşmesi için ilk başta dine sonradan eklenmiş ve gelenek hâline gelmiş olan beşerî hükümlerin gözden geçirilerek dinin ilk kaynağına inilmesini hedeflemiştir. Afgani ile öğrencisi Abduh arasında bir amaç ortaklığı olsa da amaca ulaşmak için kullandıkları yöntemler birbirinden farklıdır. Afgani amaca ulaşmak için daha sert yöntemler kullanmıştır. Abduh ise fiilî hareketlerden öte zihinlere hitap etmeye çalışmıştır. Afgani savaş, devrim ve siyaset adamıyken; Abduh ise yenilenme hareketini ilim, kültür ve eğitim alanlarında yürüterek daha çok itidalde kalmayı tercih etmiştir. Afgani'den sonra tecdit hareketi Abduh'la beraber öğrencisi Reşit Rıza'ya geçmiştir.

⁸ Bkz. Mîlâd, *el-Fikru'l-islâmî*, 129.

Afgani'nin başlattığı tecdit hareketi Afgânî'nin öğrencisi Abduh ile daha ileriye taşınmıştır. Ancak Abduh'un öğrencisi Reşîr Rızâ ve ardından gelenler Afgânî'nin başlattığı hareketi daha çok ıslahat şeklinde sürdürmeye başlamışlardır.

Afgânî'nin başlattığı tecdit hareketi daha sonra etkinliğini kaybetse de İslâm dünyasında Fas, Cezayir, Mısır, İran, Irak, Pakistan ve Türkiye başta olmak üzere birçok ülkede yankı uyandırdı. Bazı yöntem farklılıklarına rağmen söz konusu ıslah ve tecdit hareketinde birçok İslâm bilgini etkilenmiştir. Abduh başta olmak üzere Reşîr Rızâ, Hüseyin el-Cisr, Abdulhamid b. Bâdis, el-Mağribî, Ebû'l-Kelâm Azad, Mâlik b. Nebî, Mevdûdî, Şekib Arslan ve Muhammed İkbâl gibi daha sayamadığımız birçok isim başlatılan tecdit hareketini devam ettirmişlerdir. Ülkemizde de Mehmet Âkif, Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura gibi isimler sözü edilen tecdit hareketinin doğrudan ya da dolaylı olarak bir parçası olmuşlardır.

Afgânî ile alevlenen tecdit hareketi elbette İslâm dünyasında büyük bir yankı uyandırmış ve düşünürümüz olan Muhammed İkbâl'i de etkilemişti. Afgani dinin gerektiği şekilde anlaşılması için tecdit düşüncesini dinî bir hareket olarak yaymaya çalışmıştır. Ancak İkbâl böyle bir hareketin İslâm toplumunu parçalama tehlikesinden dolayı bu düşünceye katılmamıştır.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Afgânî'nin bahsettiği dinî hareket siyasî ve devrimsel içeriklidir. İkbâl yenilenme konusunu İslâmî bir ilim zemininde ve siyasî bir politika düzeyinde sürdürmeye çalışmıştır.

İkbâl elbette ki İslâm dinî içerisinde taklidi reddetmiş onun her çağın şartına göre yenilenmesi gerektiğini düşünmektedir. İkbâl'i dinî yenilenmeye sevk eden etkenleri daha önce "Yaşadığı Döneme Etkisi" başlığında da bahsettiğimiz gibi bölgede yaşayan Müslümanların siyasî anlamda korumasız kaldığı bir zamanda fikhî-kelâmî yorumların değişim ve dönüşümü tıkayacak ve gelişimini engelleyecek bir durumda olmasından dolayı dinî anlayış, kavrayışın yeniden ele alınmasını gerekli kılmıştır.

İkbâl, İslâm dininin devâsa hukuk literatürünün derinlemesine incelenmesiyle, İslâm hukukunun durağan olmadığını anlaşılabacağını ısrarla dile getirmektedir.⁹ diyen

⁹ Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası*, (Çev. Rahim Acar), Timaş Yayınları, İstanbul 2020, 202.

İkbal aslında değişim ve dönüşüm için gerekli olan hükmün de mevcut İslâm hukukunda da olduğunu belirtmektedir.

1.1.2. Dinî Tecrübenin Bilgi Değeri

Muhammed İkbal İslâm dininin gerektiği gibi anlaşılması için yenilenme çalışmalarını geniş bir kapsamda yürütmüştür. Bundan dolayı da “dinî tecrübenin” neliği, nesnelliği, bilgi değeri ve kişiliğe tesiri üzerinde önemli çalışmalar kaydetmiştir. Öncelikle İkbal, dinî tecrübeyi İslâmî bir kişiliğin oluşması için gerekli görmüştür. Mistik tecrübe olarak da adlandırılan dinî tecrübe ilahiyattan felsefeye kadar uzanan geniş bir alanın konusudur. Kelâm, tasavvuf, din felsefesi, din psikolojisi ve daha birçok bilim dalının kendi yöntem ve teknikleriyle ele alındığı dinî tecrübeye elbette ortak bir algıdan bahsetmek mümkün değildir. Dinî tecrübe kavramı her ne kadar Tanrı’nın varlığının delili olarak ilk başta akla gelse de aslında dinî tecrübenin asıl işlevi elbette Tanrı-insan-âlem ilişkisinde bireyin inandığı değerın zirvesinde yaşadığı mistik bir boyutun konusudur.

Dinî tecrübe, genellikle daha dindar ve temiz kalpli olanların herhangi bir insanın yaşadığı, olayların normal seyri içinde olmayan ve ansızın meydana gelen, doğal sebeplerin sınırları çerçevesinde açıklanması zor hatta imkânsız olan, ancak tecrübeyi yaşayan ve anlatmaya çalışan biri için tabiatüstü bir dinî kaynağa başvurulduğu zaman tatmin edici bir izahı yapılmış kabul edilen olağanüstü bir hal ve olay şeklinde tanımlanmıştır.¹⁰ Dinî tecrübe ile “tasavvufî hal”, tasavvufta “zevk”, “vecd” gibi kelimelerle ifade edilen yoğun dinî hayat kastedilmektedir.¹¹ Dinî tecrübe, bir anlamda “dinî yaşamadır” denilebilir. Bu anlamda dinî tecrübenin değeri de Tanrı’nın varlığına yönelik bir argüman olmasından ziyade, dinî daha yüksek düzeyde yaşama isteğinin ve arzusunun bir ifadesi¹² olmasından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi yaşanan bu dinî duygu bireyseldir. Bireysel yaşanmasından dolayı dinî tecrübe ile ilgili şu soruların da sorulması yerinde olacaktır; inanç yoluyla Tanrı ve insan arasında yaşanan tecrübe her yaşayan için aynı şekilde mi yaşanmakta? Yaşanılan tecrübe bir başkasına aktarılabilir

¹⁰ Cafer Sadık Yaran, *Dini Tecrübe ve Meunet, Sıradan İnsanların Sıradışı Dini Deneyimleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009, 11.

¹¹ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2001, 85.

¹² Hüsameddin Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)*, Konya: Hü-Er Yayınları, 2009, 220.

mi? Bir başkasına aktarımından bahsedilirse bu aktarımda yaşanan tecrübenin yaşanan tarafından hissedilenlerin eksiksiz bir şekilde aktarımı mümkün mü? Eksiksiz bir şekilde aktarılabilirse dinî tecrübenin nesnelliğinden bahsedilebilir mi? Bu soruların sorulmasının amacı yaşanan dinî tecrübenin doğruluğunu, güvenilirliğini sorgulayarak dinî tecrübenin bilgi değerini tahlil etmektir. Ayrıca dinî anlamda her yaşanan duygunun bir dinî tecrübe olup olmadığı ya da neyin dinî tecrübe sayılacağına da açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Dinî tecrübe, tüm dinî duygu, düşünce ve tutumu içine alan bir kavramdır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta tecrübe edilen duygunun diğer dünyevi duygulardan farklı olmasıdır. Onu diğer duygulardan ayıran ise dinî bir kaynaktan alınmasıdır. Denilebilir ki dinî tecrübe Tanrı'nın tezahürü ya da O'na götürecek vasıtaların tezahür edilmesidir. Böyle olmasından dolayı dinî tecrübe tüm gündelik tecrübelerimizden ayrılmaktadır.

Mutlak hakikat arayışının dinî tecrübeden geçtiğini ifade eden İkbâl dinî tecrübenin insanlığın inanmaya başladığı dönemlere kadar götüren bir geçmişe sahip olduğu hatırlatır ve her türlü tecrübeyi de ele alarak felsefî anlamda da anlamaya çalışır. İkbâl dinî tecrübeye büyük önem vererek Kur'an-ı Kerim'in de her insanın bahsi geçen dinî tecrübeyi yaşamasını bir aşama olarak gördüğünü ifade etmektedir. Bu durum ona göre insanın kendi benliğini oluşturması için gereklidir.

İkbâl dinî tecrübeyi İslâmî bir kişilik ve sağlıklı bir benliğin oluşması için gerekli görürken ayrıca dinî tecrübenin beş özelliğinden de bahsetmektedir.

Dinî tecrübenin birinci özelliği herhangi bir vasıtaya ihtiyaç olmadan doğrudan yaşanılmasıdır. Ancak bu özellik onu diğer tecrübelerden ayırt etmez. Çünkü diğer yaşadığımız tecrübelerin de doğrudan yaşadığımızı ve o diğer tecrübelerin de bize bilgi verdiğini hatırlatmaktadır. İkbâl dinî tecrübe dışındaki tüm tecrübelerimizin dış dünyaya ait olan bilgilerin, duyu verilerinin aracılığıyla alınıp yorumlandığını belirtir. Dinî tecrübe ise Tanrı hakkındaki bilgilerimizin yorumlanmasına bağlıdır. Bundan dolayı tecrübenin geldiği kaynak dolayısıyla dinî tecrübe her gün doğrudan yaşadığımız tecrübelerden ayrılmaktadır.

Dinî tecrübenin özelliklerinden ikincisi, mistik tecrübe “analiz edilemez bir bütünlüğe” sahiptir.¹³ Mistik tecrübenin bu özelliğini İkbâl şu şekilde açıklamaktadır; gözümüzle bir nesne gördüğümüzde o nesneyle ilgili tecrübelerimiz bir arada toplanmış, sonuç olarak önceki tecrübelerimiz devreye girmiş bir düşünce hali ortaya çıkmıştır. Ancak dinî tecrübe yaşanırken düşünce en düşük bir düzeye iner ve yaşanan hal üzerine önce yaşanan bir tecrübeden çıkarım yapılması en az bir seviyeye inmektedir. “Sıradan akli şuur, çevremize uyum sağlamayla ilgili pratik ihtiyacımız açısından bu gerçekliği parça parça ele alırken, mistik durum ise gerçekliğin bütün geçişiyle bağlantı kurmamızı sağlamaktadır.”¹⁴

Bu özelliklerin üçüncüsü dinî tecrübeyi yaşayan kişi için bu yaşadığı tecrübe kuşatıcı ve aşkındır. Bu tecrübeyi yaşayan kişi, kendi benliği ile eşsiz benlik arasında tarif edilmeyen bir duygusal ilişki yaşar. İkbâl her ne kadar dinî tecrübenin bu özelliğinde yaşanan öznellikten bahsetse de aslında yaşanan tecrübenin tamamen subjektif olmadığını ifade eder. Çünkü yaşanan tecrübeye “Tanrı’nın doğrudan tecrübe edilmesinin nasıl mümkün olacağı” sorusuna yanıt olarak bu tecrübeyi sunmaktadır. Bunu argüman olarak kullanırken bu konudaki sorunun “eleştirmeksizin duyu-algısı yoluyla dış dünya hakkındaki bilginin bütün bilgi türü olduğunu varsaymamızdan” kaynaklandığını belirtmektedir. Bu yaşayan için, bilginin elde edilmiş yolları bakımından objektiflik sunmakta olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden, mistik durumun pasif oluşu, tecrübe edilen Ben’in gerçekten “ötekiliğini” kanıtlamaz.¹⁵ Böylelikle mistik tecrübeyi yaşayan ile yaşamayan arasındaki fark, bilginin deneyimlenmesi için gerekenlerin varlığından ya da deneyimlenmemesine neden olan eksiklerden dolayı kaynaklanmaktadır.

Dinî tecrübenin dördüncü özelliği ise yaşanan dinî tecrübenin içeriğinin aynı şekilde bir başkasına aktarımının söz konusu olmamasıdır. Burada yaşanan dinî tecrübenin aktarımının gerçekleşmemesinin en büyük nedeni yaşanan tecrübenin düşünceden ziyade hislerle yaşanmasıdır. İkbâl bu tecrübeyi yaşayan kişinin yapacağı tüm yorumların kendi dinî şuurunun çerçevesinde önermeler şeklinde olacağını vurgulamaktadır.

¹³ Allame Muhammad Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, (Edited and Annotated By) M. Saeed Sheikh, Institute of Islamic Culture, Lahore 1986, 14.

¹⁴ Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 15.

¹⁵ Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 16.

İkbal'e göre Kur'an'da dinî tecrübenin sadece psikolojisi verilmektedir.¹⁶ İkbal'in burada aklın hisler karşısında aciz kalışını, aklın yaşanan hal üzerine bir çözümleme yapamamasına bağlamaktadır.

Ayrıca İkbal bu konuda hislerin dindeki yerine işaret ederken; dinin başlangıcının hisle olduğunu, ancak dinin hiçbir zaman kendisini histen ibaret görmediğini ve devamlı metafizik bir arayış içinde olduğunu dile getirmektedir. Bu durumda da mistiklerin aklı kınamak için hiçbir haklı tarafı kalmamaktadır. İkbal salt hislerin temel alınarak bir bilgidен bahsedilmesini şiddetle eleştirmiş özellikle bilginin somut olanla başlamasını savunmuştur. İnsan aklının, somut olanın ötesine geçmesini mümkün kılan şey, somut olanın akli olarak ele geçirilmesi ve somut olan üzerindeki akli güçtür.¹⁷ Anlaşıyor ki İkbal dinî tecrübeye bilim ve rasyonelliğe büyük önem vermektedir. Onu Batı'daki ve Doğu'daki rasyonellerden ayıran ne salt bir akılcılık ne de salt bir soyutçuluktur, her iki kanat arasında bir denge ve her iki kanadın birbirine ihtiyacı olduğunun farkında olmasıdır.

Mistik tecrübenin özelliklerinden beşincisi ise “mistiklerin ardışık zamanın olmadığı hissini veren, ezeli olanla yaşadığı özel ilişki, onların ardışık zamanla tamamen bağını kopardığı anlamına gelmemektedir.”¹⁸ İkbal'e göre dinî tecrübe ortak tecrübeyele bağını kendi eşsizliği açısından sürdürmektedir. Buna kanıt olarak da dinî tecrübenin de kısa bir süre içinde yok olmasını göstermektedir.

İkbal dinî tecrübenin şuursuz bir tecrübe veya bir yanılsama olmadığını bu beş özellikte açıklamaktadır.

İkbal'e göre insan gerçeği bulmak için ya akıl ile ya da dinî bir inançla yola çıkar. İkbal her iki şekilde de hakikate varmanın mümkün olmadığını belirtmektedir. İkbal hakikatin ancak akıl ve inancın birleşiminden bulunabileceğini belirtmektedir. Bu düşüncesiyle İkbal, “Doğu toplumlarının aklı” olarak nitelendirilen ve “bilme ve kavrama” gücüne sahip bu “gönül” kavramıyla din felsefesinde yeni bir kavrama dikkat çekmektedir.¹⁹ İkbal, dinî tecrübeyele aslında bir bilgi değerinin ötesinde inanan insanların üzerinde geliştirdiği olgunluğa işaret etmiştir. Dinin asıl tesirinin bireysel

¹⁶ Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 16.

¹⁷ Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 105.

¹⁸ Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 18.

¹⁹ Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 13.

tecrübeyle kendini gösterip daha sonra ahlâkî anlamda bir kişilik ve şahsiyet oluşturduğunu belirtmiştir. Yenilenmenin de dinin emrettiği şahsiyetleri oluşturmakla olduğuna inanmıştır. Dolayısıyla İkbâl yaşanan tüm sorunların sebebini insanların ruhunun işlenilmemesinden kaynaklandığını düşünmektedir. Ona göre ruhun işlenerek insanın iç bütünlüğünün meydana çıkarılması gerekmektedir. Görüldüğü üzere İkbâl'in amacı insanın kendi özünün ve hakikatının farkına varmasını sağlamaktır. Böylece dinî tecrübenin tetiklediği, Kur'an'a paralel ideal bir insanın inşasıdır.

1.1.3. İslâm Hilâfeti

İslâm tarihi boyunca hilâfet konusu İslâm bilginleri ve gayrî Müslimler tarafından tartışılmıştır. Birçok İslâm bilgini günümüzde de hilâfet makamının var olması gerektiğini savunmaktadır. Gerçekten hilâfet İslâm dininin esası mı? Hilâfet olmadan İslâm dünyasında birlik ve beraberlik mümkün mü? Din ve devlet arası ilişkilerde yönetim biçimi nasıl olmalıdır? gibi sorular üzerinde tartışma süregelmıştır. İkbâl'e göre dinde köhneliğin ve çürümüşlüğü atılması için en baştan işe başlanılmalıdır. İkbâl'e göre din dışı bir devlet, zincirsiz bir devdir.²⁰ İkbâl devleti din ile bütün görmekle beraber devletin yönetim biçiminin tartışabileceğini belirtmektedir. Peygamberimizden sonra gelen ilk dört halife ve sonrasında gelen İslâm halifeleri İslâm hukukunda (özellikle konumuzla ilgili olan ameli konularda) fetva verme mercisidir. Halife İslâm hukukunun şekillenmesinde etkin rol oynayan dinî şahsiyetlerdir. Öyle ki verdikleri fetvalarla İslâm diyarlarında kralların, padişahların bile yönetim hakkını olumlu ya da olumsuz yönde doğrudan etkilemiştir. Özellikle Peygamberin en büyük emaneti olan Kur'an-ı Kerim'in ondan sonra gelenlere hüküm niteliği taşıyacak şekilde hayat tatbikatında hükümlerin onayı ve reddi halifelik makamına ait olmuştur. Burada halifelik İslâm hukukunun olumlu ya da olumsuz yönde evrilmesinde en önemli kilit taşıdır. Çalışmamızın bu başlığında halifelik makamı ve halife denilen dinî şahsiyetlerin İslâm dinî içerisinde olma delilleri nelerdir ve İslâm devletlerinde İslâm hukukunun işlenmesi ve gelişmesi için halifelik makamı gerekli midir? gibi sorular ekseninde işlenecektir.

²⁰ Muhammed İkbâl, *Câvidnâme*, (Çev. Annemarie Schimmel), Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999, 46.

Sözcük olarak halife kelimesi ile aynı kökten gelen hilâfet kavramı lügat yönünden birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, vekâlet ve temsil etmek gibi anlamlara gelmektedir.²¹ Hilâfet kelimesinin kavram olarak da Hz. Peygamber'den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade ettiği bildirilmektedir.²² Hilâfet makamına gelen kişiye ise halife denilmektedir. Sözcük yönünden *half* kökünden türetilmiş olup arkada olmak, birinin arkasından gelmek ve yerine geçmek anlamlarına gelen halife kelimesi; birinin yerine geçerek onun adına iş yapan kişi olarak açıklanmaktadır.²³ Halife terimi tasavvuf ve siyaset alanlarında kullanılmaktadır. Dinî alanda halife devleti yöneten kişiye verilen bir unvandır. Bu da halifelîğin her ne kadar siyasetle bir bağının olduğunu gösterse de dinsel içerikli bir terim olduğunu göstermektedir. Kur'an-ı Kerim'de halife kavramının tekil anlamıyla doğrudan iki yerde geçtiğini görmekteyiz; "Hani, Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Onlar, 'Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamd ederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.' demişler. Allah da 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim' demişti."²⁴ mealindeki âyetle "Ona dedik ki: Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır."²⁵ şeklindeki ayetlerdir.

Ayeti kerimelerde halife kelimesi her ne kadar tekil anlamda kullanılsa da aslında kastedilen insan soyudur. İslâm bilginleri daha sonraları halifelik ile ilgili ayetler üzerinden "insanın" Allah'ın yeryüzündeki halifesi mi yoksa peygamberlerin halifesi mi gibi tartışmalara girmişlerdir, bizim konumuzun dışında kaldığı için bu konudaki görüşlere yer vermeyeceğiz. Ayetlerden de anlaşılacağı üzere ilk ilâhî uyarıyla karşı karşıya olan halifelik makamındaki halifeler olmuştur.

Hilâfet konusunda İbn Haldun, *Mukaddime* 'sinde üç farklı görüş ileri sürer:

(1) Hilâfet ilâhî bir müessesedir ve onun için zaruridir.

²¹ İbrahim Paçacı, "Halife", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, Erce Matbaası, 2006, 226.

²² Casim Avcı, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 17, 539; Paçacı, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Erce Matbaası, Ankara 2006, 258.

²³ Paçacı, "Halife", 226.

²⁴ Bakara: 2/30.

²⁵ Sâd: 38/26.

(2) Hilâfet, ihtiyaca bağlıdır.

(3) Hilâfet, tamamıyla lüzumsuzdur.²⁶

İkbal'e göre bunlardan ilki klasik Şii veya Sünni görüşü, ikincisi Mutezile'nin görüşü, üçüncüsü de Haricilerin görüşüdür.²⁷

İkbal bu görüşlerin sonunda Türklerin hilafet konusunda isabetli davranarak kendileri için en uygun seçimi yaptıklarını dile getirmektedir. Ona göre Türkler İslâm devletini bir arada tutmak için zamanında hilafetin değerini bilmişlerdir. Şimdi ise zamanın şartlarına göre hilafet konusunda görüşlerini değiştirerek yine en doğru kararı verdiklerini vurgulamıştır.

İkbal aslında hilâfeti savunan bir bilgin olarak kendisinin modern çağın gerekleri ile yüzleşerek İslâm milletlerinin selameti için çağın gerçeklerine göz yumulmamasının gerektiğini bildirmektedir. Hilâfetin modern çağda işlevini yitirdiğini ifade ederek hilâfetin artık birlik beraberliği sağlamak bir yana İslâm dünyasına zarar vereceğini savunmaktadır. İkbal bu görüşünü Müslüman devletlerin çoğalıp bağımsızlıklarını kazandıklarını belirterek temellendirmeye çalışmaktadır. Ona göre modern dönemde İslâm'ın birliğini sağlamada hilafet etkinliğini ve işlevselliğini kaybetmiştir. İkbal hilafetin artık birliği sağlamaktan öte İslâm devletleri arasında birliğin sağlanmasına engel teşkil edeceğine işaret etmektedir.²⁸

İkbal İslâm toplumunda hilafet makamını savunmuş olsa da zamanın getirmiş olduğu yeni şartlar karşısında Türklerin hayata geçirmiş olduğu yönetim sistemini örnek göstermektedir. Ona göre Türklerin hilafeti tamamen bir seçime çevirerek, bir kişi yerine bir meclisin seçilmesi en doğru karardır. Aynı zamanda başta Hindistan ve Mısır olmak üzere tüm İslâm ülkelerinin bu içtihadı örnek alması gerektiğini dile getirmektedir.

İkbal'e göre Cumhuriyetçi yönetim sistemi İslâm dini ile sadece uyumlu olmayıp Müslüman âlemi için de bir zarurettir.²⁹

²⁶ Muhammed İkbal, *İslâm'ın Ruhu*, (Çev. E. A.), Doğan Güneş Yayınevi, İstanbul 1963, 36-37.

²⁷ Muhammed İkbal, *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, (Çev. Sofi Huri), Çeltük Matbaacılık, İstanbul 1964, 177.

²⁸ İkbal, *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, 178.

²⁹ İkbal, *İslâm'ın Ruhu*, 37.

İkbal halifelik makamının çağın gereklerine uygun olmadığını ifade ederken aynı zamanda halifelik makamının etkin olduğu dönemlerdeki tüm İslâm milletlerinin birlik ve beraberliğini simgeleyen ruhunun kaybedilmemesini özellikle vurgulamaktadır. Çünkü İkbal'in buradaki ideası Ziya Gökalp'in tasarlamış olduğu birleşik İslâm devletler topluluğudur. İkbal, Türk millî şair ve düşünürü olan Ziya Gökalp'tan "son üstat" diye söz eder. Ayrıca onu, "Müslüman modern Türkiye'nin en tipik ve en parlak temsilcisidir" diye tanımlar.³⁰

İkbal'e göre İslâm dünyasında gerçek bir birliğin kurulması için İslâm milletlerinin bağımsızlıklarını kazanması gerekmektedir. Bu mümkün değilse de güçlü ve modern bir devletin kurulması için mücadele verilmelidir. Ona göre uluslararası arenada güçlü olmayanlara teveccüh gösterilmemektedir. Bundan dolayı Müslüman milletlerin bir güç hâline gelmeleri gerekmektedir.³¹

İkbal, İslâm milletleri arasında ne bir asabiyet bağı ne de ekonomik bir bağdan bahsetmeden inanan insanların en yüce değerlerin uğruna birleşmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Dünya üzerinde devletlerarası birliktelikler, ekonomik ortaklıklarla kurulmuş ve başarıya ulaşıldığı da söylenebilir. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi bu birlikteliklerin çoğunda salt ekonomik ortaklık söz konusudur. Bağımsız İslâm devletleri arasındaki en yüce değer olan dinsel bağ adı altında birlikteliğin kurulması da bir ideadan ziyade gerçeklik kazanması uzak bir hedef olarak görülmemelidir. Ancak bu hedef için İslâm devletlerinde yaşanan kaosun son bulması ve istikrarın sağlanması gerekmektedir. İkbal İslâm devletlerinde huzurun, sükûnetin, barışın sağlanması için de çağın gereklerine göre yenilenmeden geçtiğini bildirmektedir. Bu yenilenmelerin en büyüğünün Cumhuriyet olduğunu savunmaktadır.

İkbal, modern bir kılığa bürünmüş oligarşi, tiranlık, diktatörlük ve krallık benzeri yönetim şekillerine de karşı çıkmaktadır. İkbal saltanatın olduğu yönetim biçimlerinde aldatmacanın, kurnazlığın ve hileciliğin önlenemeyeceğini de şu ayetlerle temellendirmektedir; "Krallar bir memlekete girdiler mi, orayı perişan ederler ve halkın ulularını alçaltırlar. Onlar da böyle yapacaklardır."³² İkbal bu ayete göre kıyamete kadar

³⁰ İkbal, *Câvidnâme*, 200.

³¹ İkbal, *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, 178.

³² Neml: 27/34.

bu yönetim sistemiyle istikrarın, huzurun, barışın sağlanmasının mümkün olmadığını bildirmektedir.

İkbal'in düşüncesi her bireyin iradesinin alınması ve bireylerin ortak bir fikirle hareket etmesidir. Bundan dolayı o, demokrasiyi savunmaktadır. Hiçbir şekilde ayrıcalıklı bir sınıfa kabul etmemekle beraber devleti yönetenlerin de bazı şartları taşımasını zaruri görmektedir.

Bu nitelikler şöyledir:

1. Dürüst ve güvenilir olmak,
2. Herhangi bir fiziki ve zihni engeli bulunmamak,
3. Her konuda hüküm verebilmek için sağlam din ve hukuk bilgisine sahip olmak,
4. Her türlü düşünsel ve ahlâkî donanıma sahip olmak,
5. Akıl ve reşit olmak,
6. Adil olmak,
7. Cesur ve kararlı olmak,
8. Erkek olmak (zorunlu değil).³³

Bu nitelikleri taşıyan herkes İkbal'e göre devlet yönetimine aday olabilir, seçilmesi durumunda ise İslâm nizamına göre davranması gerekmektedir.

Seçilen başkan hukuk kurallarına uymak zorundadır. Başkana ayrıcalık olmayıp hakkında dava açılabilir. Halkı ilgilendiren konularda eleştirilebilir. Hukuka aykırı davranması durumunda yine halk tarafından başkanlıktan indirilebilir.

İkbal'in devlet yönetimine aday olanlardan bulunması gerekli gördüğü kriterlerin amacı yönetime gelecek kimseleri keyfi davranışlardan uzak tutmak ve İslâm'ın emrettiği çizgiyi kendi menfaatleri doğrultusunda şekillendirilmelerinin önüne geçmektir. İkbal, ideal İslâm devletinde hukukun ya da yönetimin bir kişi eline verilmesini elbette doğru bulmamaktadır. Netice itibarıyla günün şartları göz önünde bulundurulmalı, hukukun güncellenmesi için tek kişi (halife) sistemi yerine istişare ile cumhurun fikri doğrultusunda İslâm yasaları şekillenmelidir. Böylelikle yenilenmeden ve güncellenmeden bahsedilebilir.

³³ Muhammed İkbal, *Makaleler*, (Çev. Celal Soydan), Hece Yay., Ankara 2017, 61-62.

Sonuç olarak anlaşılıyor ki yenilenme konusunu her alanda etkileyen en büyük etken yönetim şeklidir. Yönetim şeklinin modern olmadığı toplumlarda birçok alandaki gelişmeler de sekteye uğramaktadır. İşlm dünyasında yönetim şekillerinin çağa uyması gerekmektedir. Yanlış yönetim şekilleri İşlm dünyasında başta dinin dinamik yapısını olumsuz yönde tetiklemektedir.

1.2. İşLM HUKUKUNUN STATİKLEşME NEDENLERİ

1.2.1. İçtihad Kapısının Kapanması ve Taklide Yöneliş

İşlm dünyası asırlar boyunca dünyaya bilimsel anlamda önderlik etmiş ve evrensel medeniyetin inşası için büyük gelişmeler kaydetmiştir. şüphesiz bu medeniyetin inşasında gösterilen azim ve gayretlerin altında İşlm dininin bilime verdiği önem yatmaktadır. Adını tarihe yazdırmış olan birçok İşlm bilgininin yetiştiği medreseler de dönemin bilim ve irfan merkeziydi. Ancak bugün İşlm toplumu etkililiğini kaybetmiş ve kendi değerlerinden uzaklaşmış hatta kendi değerlerini tanımlamakta zorlanmaktadır. Kendini taklide ve tekrara mahkm eden hükümlere sarılarak bazı değerlerin korunmaya çalışılması inanılan dinin değerleriyle de uyulaşmamaktadır. Özellikle İşlm dininin son din Hz. Muhammed'in de son peygamber olması hasebiyle kıyamete kadar devam edecek hükümlerin sadece bir devri işaret ederek yorumlanması da dinin son olma hükmüne aykırıdır.

İşlm sanağı son zirvesini Osmanlı İmparatorluğuyla yaşamıştır. Ancak Osmanlı imparatorluğunun son iki asrında yaşadığı gerileme ve çöküş sürecinde birçok İşlm lkesi işgale, esarete ve kaosa mahkm kalmıştır.

İngilizlerin 1877 yılında Hint alt kıtasındaki Müslüman toplumunun simgesi haline gelen Medrese-i Rahmiyye'yi yıkmasıyla bu Hint alt kıtasında yaşayan Müslümanlar için bir dönüm noktası olurken İngilizlerin de bölgedeki hkimiyetleri perçinlenmiş oldu. Böylelikle Hint alt kıtasında yaşayan Müslümanlar başta olmak üzere tüm İşlm dünyası modernitenin tüm etkilerini yaşamaya başlamıştır. Dolayısıyla modernizm toplumları etkisi altına alarak yeninden inşa edilecek bir geleneği de haber vermekteydi.

Şah Velîyullah ve 18. yüzyılla 19. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan İslâm mütefekkirleri Babürlülerin yıkılış sürecine girmesiyle İslâm toplumu arasında çıkan istikrarsızlığın getirmiş olduğu olumsuzlukları önlemeye çalışmışlardır. İslâm toplumunda siyasi istikrarsızlığın getirmiş olduğu en büyük olumsuzluklardan biri de halkın batıl olan inançlara saplanmasıdır. Dinin doğru anlaşılmasına engel olan batıl inançların temizlenmesi için Şah Velîyullah geniş çaplı bir tecdit hareketinin gerekli olduğunun farkına vararak tüm gücünü İslâm dinine sızmış olan batıl inançların ve hurafelerin temizlenmesine yöneltmiştir. Şah Velîyullah Kur'an'ın ve sünnetin ancak batıl inançların temizlenmesiyle doğru bir şekilde anlaşılacağını vurgulamıştır.³⁴

Bu dönemde içtihat konusu yaygın bir şekilde tartışılmış ve konuşulmuştur. Lehte ve aleyhte taklit ile ilgili birçok kitap, makale yazılmıştır. İkbâl hem Hint alt kıtasındaki hem de İslâm âleminin diğer bölgelerinde taklit, tekrar ve içtihat ile ilgili yapılan çalışmalardan haberdardı. Özellikle İkbâl bu konuda Şah Velîyullah, Ahmed Han ve Şah İsmail Şehid'in yazılarını incelemiş, Said Halim Paşa, Cemaleddin Afganî ve Ziya Gökalp'ın görüşlerini de yakından takip etmiştir. İkbâl hem Doğu'dan hem de Batı'dan aldığı tecrübeleriyle içtihat konusunda önemli tespitler yapmıştır.

İkbâl İslâm toplumunda yaşanan hezimetlerin ve gerilemenin sebepleri olarak Batı'nın körü körüne taklit edilmesi, yanlış kader algısı ve tevhide şirkin bulaşması olarak belirtmektedir. İkbâl, Müslüman toplumunun ihyası için dinin özüne geri dönülerek İslâm'ın hedeflediği benliklerin inşa edilmesini gerekli görmüştür. İkbâl yenilenmenin hatta dinin amacını benliklere bağlamıştır. Yani ona göre dinin amacı İslâm'ın emrettiği benliği bulmaktır. Her insan bu çerçevede kendi benliğini bulmalıdır. Tüm evrenin üzerinde kaim olduğu amaç da İkbâl'e göre budur. Ona göre kendini bulmuş bir benlik Rabbini de bulmuştur.

İkbâl'e göre kalıplaşmış geleneksel tefsirlere sarılan, gelişmeye ve yeniliklere fırsat tanımayan halkı asırlarca kullanan, hayat mücadelesini kaybetmiş, ayinlerle meşgul olan kimselerdir. Bunlar hicretin 4. asırdan beri içtihat kapısının kapandığını iddia ederek insanları çağdaş bilimlerden uzaklaştırmıştır. Böylece molla, İslâm'ın

³⁴ Özgür Kavak, *Şah Velîyullah Dihlevî'nin İctihad Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, 72-73, 148-149.

dinamik doğasını reddedip, yeni gelişmelere engel olduğu için Müslümanların manevi ölümüne sebep olmuştur.³⁵

Özellikle 4. asırda yenilenmeye ve tartışmaya yer verilmeyecek şekilde genel hükümlerin koyularak taklit döneminin başlatılması ile İslâm hukuku kendini yenilemekten mahrum bırakılmıştır. Şer'i ameli alanın çok detaylı olması, genellikle zann-ı gâlibin yeterli sayılması ve tüm bireylerden uzmanlaşmanın beklenemeyeceği gibi nedenlerden dolayı şer'i ameli alanda taklit vazgeçilmez bir olgu olarak kabul edilmiştir. Bu duruma karşı çıkanlar da yeni bir çözüm yolu üretmedikleri için taklidin halk arasında devam etmesini de engelleyememişlerdir. Ancak taklit edilme hükmü sonraki devirlerde İslâm ümmetini kendini tanımakta zorlanan bir sürece doğru sürüklemiştir. Kur'an-ı Kerim herkese dinî öğrenmeyi farz kılmıştır. Detayların ve hükümlerin net olmadığı bazı konularda avamın imama uyması normal görülse de temel konuların bile taklit edilmesi elbette ilmin herkes üzerine farz oluşuna aykırıdır. Ancak sorunun başladığı yer ise din olarak öğrenilmeye başlanılan yine alanında uzman denilen kişi veya kişilerin verdiği hükümdür. Ötesini konuşmak ise müçtehitler ve uzman kişi olarak adlandırabilenler tarafınca yasaklanmıştır.³⁶

Taklit yoğun olarak mezheplerin kurulmasından sonra gündeme gelmiştir. Daha çok fikhî alanda bir mezhep imamının görüşlerini aynı şekilde kabul etmekle başlayan taklit tartışmaları daha sonraki devirlerde de güncelliğini koruyarak devam etmiştir. Sonraki asırlarda taklit karşıtı görüşlerde bir azalma söz konusu olsa da bu görüştekiler her dönemde varlığını sürdürmüşlerdir. Özellikle modern dönemde İslâm hukukunun güncellenmesinin gündeme gelmesiyle taklit karşıtı grupların görüşleri yeniden yükselişe geçmiştir.³⁷ Ancak şunu da belirtmek gerekir ki taklidin tamamen reddi de söz konusu olmamalıdır. Dikkat edilmesi gereken nokta İslâm bilgininin günün şartlarına göre verdiği kararın özellikle hicri 4. asırda verilen hükme göre şekillenmesi gerekliliğidir. Bu gerekliliklerin incelenmesi ve eğer İslâm esasına aykırı olmayan bir durum söz konusu ise buradaki engel teşkil edilecek hüküm ve hükümlerin yerine yeni hüküm ve hükümlerin gelerek İslâm'ın emrettiği gelişimin sekteye uğratılmaması

³⁵ İkbâl, *Cavidnâme*, 313.

³⁶ Rudolph Peters, "18. ve 19. Yüzyıllarda İctihad ve Taklid", (Çev. Özgür Kavak), *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.14, Konya, 2009, 97-98.

³⁷ Abdülkadir Şener, "İslâm Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV, 1990, 384.

esastır. Bu görüşü savunan bir diğer önemli isim Gazali, herkesten delilleri kavramasının beklenemeyeceğini ve eğer herkesten bu beklenirse, hayatın durma noktasına geleceğini ve bundan dolayı avama düşenin âlimlere uyma olduğunu savunarak aslında mezhepsel taklit durumunu tasvip ederken, diğer yandan bu uymayı “taklit” olarak nitelendirmekten kaçınır. Ancak ısrarla belirttiğimiz ise taklidin tamamen reddi olmadığı taklit avam için uzmanlık gerektirecek noktalarda elbette normal görülebilir. Ancak İslâm bilginleri dinin temel esaslarını göz önünde bulundurarak başta asli deliller ve fer’î delillerden günün şartlarının getirdiği sorunlara çözüm üretmeleri beklenmektedir.

İkbal, içtihat konusundaki görüşlerini rahatça dile getirmemiştir. Buna sebep olarak toplumun ve İslâmî tebaanın buna daha hazır olmadığını belirtmektedir; “Hiç şüphem yok ki İslâm fihhına dair muazzam literatür layıkıyla incelenirse, modern çağın eleştirmenlerinin İslâm hukukunun durgun, sabit ve gelişme kabiliyetinden yoksun olduğu yönündeki yüzeysel görüşleri kesinlikle boşa çıkmış olacaktır. Maalesef bu ülkenin tutucu Müslüman halkı fihhın eleştirel açıdan müzakeresine henüz tam olarak hazır değildir. Eğer böyle bir işe girilirse, muhtemelen bu pek çok kimsenin hoşuna gitmeyecek ve mezhep çatışmalarına yol açacaktır. Yine de ben tartışma konusu ile ilgili olarak birkaç şey söylemeye cesaret edeceğim.”³⁸

İkbal, özellikle içtihatla ilgili kendi fikirlerini açıklamasıyla İslâm toplumunda kutuplaşmaya yol açabileceğinin tehlikesine işaret ederek bu konuda temkinli davranmıştır. Ancak bir yandan da değişimin ve yenilenmenin gerekli olduğunun sinyalini vermiştir.

Neticede değişim ve yenilenmeye her ne kadar İslâm bilgini ve müçtehitler karşı durarak içtihat kapısının kapalı olduğunu belirtseler de İkbal bu değişimin gücünün İslâm fihhında mevcut olduğuna inanmaktadır. Kanaatimizce de İslâm hukukunu sadece fikhî bir alanla sınırlı tutmanın doğru olmadığıdır. Ayrıca içtihat kapısının bazı sebepler göstererek kapalı olduğunu söyleyen düşünürlerin bu ilke ile verdikleri hükümlerin teorik olmaktan öteye gidemedikleri de açıkça ortadadır. İslâm hukuku zihinlerden öte gerçek yaşamda var olmak zorundadır. İslâm hukukunun pratikte yaşanılması imkânsız hükümlerle devam ettirme ve gerçek yaşamdan koparak hüküm isnat etmenin yüzyıllar

³⁸ Beşir Ahmet Dâr, *Envâr-ı İkbâl*, Karaçi 1967, 317.

boyunca hiçbir şekilde karşılığının olmadığı da açıktır. Seçme, seçilme ve istişarenin de İslâm dinine uygunluğunu görmüş olduk. Peygamber efendimizin de karar alacağı zaman çoğu defa istişare yöntemine başvurması fikir birliğine verdiği önemi göstermektedir. Ancak ne yazık ki günümüzde en bariz konulardan biri olan seçmenin ve seçilmenin bile İslâm hukuku adına tartışma konusu olması ne denli İslâm'ın özünden uzaklaşıldığını göstermektedir.

1.2.2. İslâm Hukukunun Devletler Bünyesinde Millileşmesi

İnsan yaradılışı gereği sosyal varlık olarak bir arada yaşamak zorundadır. Bu zorunluluk insanın temelde kendini koruması ve güvende hissetmesi içindir. Daha sonra temel ihtiyaçların karşılanması ve kaosu önlenip düzenin kurulması için bir arada yaşamaya dair yazılı ya da sözlü bazı hukukî kurallar kabul edilmektedir. Bir toplumda hukukun varlığı bireyin güçsüz ya da savunmasız olmadığını göstergesidir. Aynı zamanda kabul edilen hukuksal kurallarla toplum dış etmenlerde de kendini topluca savunmaya çalışır. Bireyin arzuları, istekleri, yaşama tarzı bütün zihni ve fiziki özellikleri hatta yaşadığı günlerin sayısı bile sadece sınırlı bir parçasını oluşturduğu toplumun gereksinimleri doğrultusunda şekillenir.³⁹ Temelde insanı her türlü tehlikeden koruyan hukuksal düzenlemeler aynı zamanda insanın varlığına anlam katacak bazı değerleri de sekteye uğratabilmektedir. Bireyin fonksiyonel gerçekliği, zorunlu ve sınırsız olarak toplum düzeninin ona yüklediği görevi yapmaktan başka bir şey değildir ve bu bakımdan onun amaçları ile toplumun amaçları arasında çatışma hatta mutlak bir zıtlık vardır.⁴⁰ Muhammet İkbal de bu konuya dikkat çekerek İslâm toplumunda bazı değerlerin bu şekilde kaybedilmekte olduğunu belirtmektedir.

İkbal, siyaset felsefesinde önemli bir yere sahip ideal devletini İslâm ilkeleri temelinde oluşturmaya çalışmaktadır.⁴¹ Bundan dolayı İkbal'in inşa etmeyi amaçladığı ideal devletin Kur'an'ın emrettiği temeller üzerinde kurulması amaçlanmıştır. İkbal ideal devleti oluştururken milleti oluşturan ırk, dil ve din gibi temel etkenleri yeniden tanımlar. İslâm hukukunun yeryüzünde gerçek anlamda fiili bir şekilde işlemesi ve toplumları bu değer etrafında birleştirmesi için İslâm milletinin devlet değerlerini de

³⁹ İkbal, *Makaleler*, 76.

⁴⁰ İkbal, *Makaleler*, 76.

⁴¹ John L. Esposito, *Güçlenen İslâm'ın Yankıları*, (Çev. Erol Çatalbaş), İstanbul 1989, 208

yeniden ortaya koymaktadır. Ulusları oluşturan dil, din ve ırk gibi etkenlerin tek başına millet oluşturmaları elbette mümkün görünmemektedir. Ernest Renan, “dil in insanları birleştirmeye eğilimli olduğunu ancak onları ortak bir milliyete dönüştürmeye zorlamadığını belirtir.”⁴² Aynı zamanda din ya da yaşanan coğrafyanın da tek başına milleti oluşturmaya yeterli olmadığını söyleyerek milleti oluşturan bazı esasların gerekliliğinden bahsetmektedir.

İkbal milleti şu esaslara göre tanımlar:

“Millet bir ruh ve ruhi bir ülkedir. Biri geçmişte, biri halde mevcuttur. Biri zengin bir hatıralar mirasının müşterek sahipliği, diğeri birlikte yaşama arzusu ve iktisap edilen mirası değerlendirmeyi sürdürme iradesi, aktüel ve karşılıklı bir rızadır. Mazide müşterek şan ve şeref, halde müşterek bir iradeye sahip olmak; birlikte büyük şeyler yapmak ve yine yapmayı istemek, işte bir millet olmanın esas şartıdır. Şu hâlde bir millet, geçmişte yapan yine bir şeyler yapmaya hazır olan kutsal bir duyguyla oluşmuş büyük bir dayanışmadır.”⁴³

Ulusların bir arada yaşamasını sağlayan değerler uzun yıllar boyunca tarihi süreçte yoğrularak şekillenmektedir. Yani onu sadece bir insan topluluğu olarak görmek yanlıştır. Niteliğine dikkatlice baktığımızda onun sınırsız ve çok derin olduğu anlaşılır. Zira her ne kadar sosyolojik sınırın şimdilik gelecekteki bölümünden olmalarına rağmen, onu oluşturan sınırsız sayıdaki nesiller de onun içindedir ve bu canlı bir ulusun en önemli parçası olarak düşünülmelidir.⁴⁴ İktbal İslâm milletini her ulusun kendi içinde bütünlüğünü yani bağımsız devlet olma düşüncesini destekler. Aynı zamanda bağımsız İslâm ülkeleri arasında devlet olma bilincinin üstünde yüksek değerde birleşme düşüncesinden bahseder. Ancak devlet içinde yaşayan ulusun bir arada yaşamasını gerekli kılan etmenlerin İslâm’ın tasvip etmediği bir boyuta ulaşması ile parçalanmış bir İslâm dünyasının kaçınılmaz olacağının uyarısını da yapmaktadır. Müslümanlarla dünyanın diğer ulusları arasındaki temel fark, milliyet görüşünün diğer uluslarınkinden değişik olmasıdır. Bizim milliyet anlayışımız ne dil birliğine ne vatan birliğine ne de ortak ekonomik çıkarlara dayanır. Aksine Hz. Peygamberin kurmuş olduğu bu birliğin

⁴² Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan’da Modernizm ve İslâm*, (Çev. Ahmet Küskün), Yöneliş Yay., İstanbul 1990, 197.

⁴³ Ahmed, *Hindistan ve Pakistan’da Modernizm ve İslâm*, 197-198.

⁴⁴ İktbal, *Makaleler*, 76.

içinde olmamızın sebebi, aynı tarihî gelenekleri paylaşmamız ve kâinat hakkında hepimizin inanç kaynağının aynı olmasıdır.⁴⁵

İslâm'ın milliyet anlayışı herhangi bir ulusun karakter veya geleneklerine bağlı değildir. Hiç kuşku yok ki İslâm'ın doğduğu Arap ulusu onun politik gelişiminde büyük pay sahibidir ancak İslâmî bilim, sanat, felsefe ve hikmet gibi insanlığın üstün hayat nitelikleriyle ilgili paha biçilmez incileri derleyen daha çok Arap olmayan uluslar olmuştur. Dolayısıyla İslâm'ın özgün cevheri halis zihinsel veya düşünsellik olduğu için nasıl olur da o milliyeti, herhangi bir dışsal veya duygusal kurala örneğin vatana dayalı olduğunu düşünür? Günümüzde büyük önem atfedilen ülkeye dayalı ulusçuluk anlayışı, kendi içinde sonunu getirecek virüsleri barındırmaktadır.⁴⁶

Ancak İkbâl İslâm toplumlarında millet ve vatan üzerine kurulu tüm değerlere karşı değildir. Hatta bu değerleri devlet olmak için gerekli görür. Onun bu konuda doğru bulmadığı bu değerlerin aşırı yüceltilerek İslâm'ın emrettiği birliği sekteye uğratarak birbirinden bağımsız ve duyarsız İslâm toplumlarının meydana gelmesidir.

İkbâl'e göre İslâm toplumundan bahsedilecekse onun en yüksek ve en kıymetli değeri Kur'an-ı Kerim üzerinden temellenmelidir. Onun öngördüğü millet, dil, ırk, renk, sınıf ve cinsiyet ayrımı gözetmeden oluşturulan insan topluluğudur.⁴⁷ Ancak İslâm ülkelerinde görünen o ki İslâm'ın emir ve yasakları kendi toplum değerleri ile yoğrulmuş ve İslâm'ın emrettiği birlikten de uzaklaşmıştır. İslâm'ı devlet sınırlarına hapsetmek elbette Kur'an'a aykırıdır.

İkbâl, bu toplumu vahdet temeline dayandırır. Ona göre “dinin kuvveti vahdettir, vahdet görünür hale gelince millettir.”⁴⁸ İkbâl, İslâm dünyasını birlik beraberlik ve kardeşliğin sağlanması için tevhit, eşitlik ve milli inanç ilkelerinin tüm İslâm devletlerinde temel esas olarak alınmalı, millet bilinci de bu esaslar üzerinden inşa edilmelidir der. Sonuç olarak İslâm hukuku, milliyetçilik olan ülkelerde her ne kadar Kur'an'ın emir ve yasakları doğrultusunda evrilse de kendi ülke sınırlarına hapsedilmektedir. Allah'ın emirlerini herhangi bir sınırla tutsak etmek İslâm birliğine

⁴⁵ İkbâl, *Makaleler*, 78-79.

⁴⁶ İkbâl, *Makaleler*, 79.

⁴⁷ Said Havva, *İslâm*, (Çev. Salih Uçan), Petek Yay., İstanbul 1987, 111.

⁴⁸ İkbâl, *İslâm'ın Ruhu*, 27.

indirilmiş bir darbedir. Neticede günümüzde de İslâm ülkelerinde görünen tablo bu durumu özetlemektedir.

1.2.3. Batıl İnançlar

İnananların dünya hayatını düzenleyen ve ahiret inancını da temellendiren Kur'an-ı Kerim insanın ruh, akıl, kalp ve düşünce dünyasını ihya etmektedir. İnsana en yüce hedefleri bahşeden Kur'an-ı Kerim aynı zamanda hakka ulaşmanın en yüce hedeflerden biri olduğunu hatırlatmaktadır. Hakka ulaşmak ise Kur'an'ın emir ve yasaklarını bilmek, inanmak ve hayata tatbikini yapmakla mümkündür. Ancak insan iman ettikten sonra hakka ve hakikate ulaşma garantisi bulunmamakla beraber insanın hakkı kavraması ve doğru anlaması beklenmektedir.

Batıl inançlar her toplumda olmakla beraber toplumlar arasında bazen benzer şekilde bazen de farklı şekillerde tezahür etmektedir. Batıl inançların toplumdan topluma fark etmesinde birçok etken rol oynasa da başta gelenekler gelmektedir. Farklı şekillerde tezahür etmesinden dolayı batıl inançların evrensel bir tanımı yapılamamaktadır.

Bizim buradaki batıl kavramıyla kastettiğimiz İslâm dinine nispet edilen bazı söz ve davranışların hakikatte İslâm dininde karşılığının olmamasıdır. Kur'an-ı Kerim ve sahih hadislerle sabit olmayan bazı söz ve davranışların İslâm dininin bir emri ve esası olarak kabul edilmesi batıl kavramı ile ifade edilmektedir. “Her kim bizde olmayan yeni bir şey ihdas ederse, o merdûddur.”⁴⁹

Batıl kavramı; “boş, faydasız, abes, hükümsüz, kıymetsiz, sahte, yanlış, hatalı, yalan, güvenilmez, vefasız, hain, sadakatsiz, çelişkili, gülünç, temelsiz, asılsız, itibarsız, hile, aldatma, hayırsız” manalarına gelmektedir.⁵⁰ Kur'an'a muhalif olan her şey batıldır. Hz. Muhammed'in de hiçbir söz ve fiilinin Kur'an-ı Kerime aykırı olması mümkün değildir. Batıl inanışları ortaya çıkaran birçok sebep bulunmaktadır. Bu sebeplerin başında ayetleri yorumlamada hataların yapılması, peygambere nispet edilen

⁴⁹ Muhammed bin İsmail el Buhârî, *es-Sahih*, (Çev. Kâmil Miras), Cilt.4, Ankara, 1985, 301.

⁵⁰ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Bayraklı Yay, 2. Basım, İstanbul 2007, XXII, 463.

ancak mevzu olan hadisler ve halk arasında yaygınlaşmış dine aykırı inanışlar gelmektedir.

Nitekim Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmuştur;

“De ki: ortak koştuklarınızdan hakka götürecek olan var mı? De ki: Allah hakka götürür. Öyle ise hakka götüren mi uyulmaya layıktır, yoksa hidayet verilmedikçe kendi kendine doğru yolu bulamayan mı? Size ne oluyor? Nasıl hükmediyorsunuz?”⁵¹

Ayette özellikle hakka götürme ifadesi ile insanı Allah yolundan saptıran tüm batıl ve tağut sayılacak her şeyden beri durması öğütlenmiştir. Yine ayet insanın hangi yolu takip ettiğini ve bu yolun nereye vardıracağını iyice kavraması gerektiğini vurgulamıştır.

“Hak geldi, batıl yok oldu. Zaten batıl ortadan kalkmaya mahkûmdur.”⁵² Ayetten anlaşılacağı üzere de hak kavramının zıddı olarak batıl kavramı kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in daha birçok ayetinde de hak kavramının zıddı olarak batıl kavramı kullanılmaktadır.

İkbal, Kur'an'a dönüş fikri ile İslâm'a sızmış tüm batıl ve hurafelerin temizlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hakkın ayağa kaldırılması ve batılın temizlenmesini de Kur'an'ın emri olarak görür. “(O) gerçeği anlatır ve O Hakk'ı batıldan ayırt edenlerin en hayırlısıdır.”⁵³

İkbal yenilenme adına yaptığı tüm değişimleri “din ve bilime” dayandırmaktadır. O, İslâm dünyasında reformları hayata geçirmek için ilk önce sahte din adamlarının ortaya koyduğu engelleri aşmaya çalışmıştır. Çünkü İslâm dünyasının kurtuluşunun da dine ve bilime dayalı reformların hayata geçirilmesiyle olacağına inanmıştır. İkbal İslâm âleminde yaşanan tüm olumsuzlukların bertaraf edilmesi için dinin özüne geri dönülmesi gerektiğini vurgulamıştır. İkbal'e göre aynı zamanda dinin emrettiği gibi bilime ve tüm alanlardaki bilimsel gelişimlere de gereken önem verilmelidir.

İkbal Müslüman toplumunu düştüğü çaresizlikten kurtarmak için İslâm'ın özüne dönüşü ifade ederken tüm batıl ve hurafelerin Müslümanın zihninden ve literatüründen

⁵¹ Yunus: 10/35.

⁵² İsra: 17/81.

⁵³ En'âm: 6/57.

koparıp atılmasını hedeflemiştir. Nitekim tezimizin “Batıl İnançlar” adlı bölümünde Müslüman dünyasında yaygın görülen batıl ve hurafe inanışlara tek tek değinmezsek de bu konunun İslâm dünyasında ne denli bir tehlike arz ettiğini bir örnekle ortaya koymak istiyoruz. Bilindiği gibi Osmanlı devleti 16. yüzyılın başlarında 1517 yılında Yavuz Sultan Selim’in Mısır’ı feth etmesiyle Memlûkler’de olan halifelik makamı Osmanlı devletine geçmiştir. Bu noktadan sonra İslâm’ın sancağı Osmanlı’ya geçmiştir. Osmanlı devletinin halifelik makamına getirdiği Şeyhülislam da manevi anlamda İslâm dünyasının dinî lideri olarak görülmekteydi. Bu kadar yüce bir makamda olan bir şeyhülislamın bile batıl inanışların etkisinde kalarak Osmanlı devletine kurulan ilk rasathaneyi verdiği fetvayla yıktırması konun önemini oraya koymaktadır.

Osmanlı devletinin ilk rasathanesi Râsîd Takîyüddin tarafından kurulmuştur. Takîyüddin’nin kendi şahsi gayretleriyle kurulan rasathane devrin şeyhülislamı tarafından yıktırılmıştır. Dönemin şeyhülislamı olan Kadızade Ahmet Şemseddin Efendi İstanbul’da yaşanan depremlerle ilgili verdiği fetvada hangi memlekette rasathane kurulduysa o memlekette depremler vb. felaketler yaşanmıştır, diyerek rasathanenin faaliyetlerini dinî bir hükümle yasaklamıştır.

İslâm hukukunu en üst mertebede şekillendiren bir şeyhülislamın bu şekilde fetva vermesi Kur’an’ın emrettiği hukuka elbette uymamaktadır. Kur’an-ı Kerim’den daha önce de verdiğimiz ayetler ışığında da anlaşılabileceği üzere batıl olan yani uyduruk ve aslı olmayan inanışların boş ve geçici olduğunu, bu tür inanışların insana ve insanlığa hiçbir faydası olmadığı belirtilmişti. Hâlbuki yine konu içinde verdiğimiz ayetlerde Müslümana farz kılınan gerçek yani hakikat (burada kastedilen insan medeniyeti için bilim ve ilmin farz kılınması, bilimin gelişimini önleyen her şeyde münezzeh olmak) ve hurafelerle bulandırılmayan bir çalışma azmi emredilmektedir.⁵⁴

İkbal dine sokulan batıl inanışlar yüzünden dinin gerektiği gibi anlaşılmadığı ve sonuç olarak da Müslümanların kendi kutsal kitaplarından uzaklaşarak yabancılaştığını dile getirmektedir. Müslümanın tembelliği onun değerlerinden uzaklaştığını göstermektedir. Özellikle önceki bölümlerde de dile getirdiğimiz gibi, İslâm dünyasının zirveleri yaşarken 18. ve 19. yüzyıllarda gerilemesi ve istikrarını kaybetmesi açık olarak Müslümanların Kur’an’dan uzaklaşma ve kendi taassuplarına dalmaları sonucu olarak

⁵⁴ Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye, Zeyl*, İstanbul 1329, I, 201.

özetleyebiliriz. Bu özetleme elbette İslâm bilginlerinin engin tecrübelerinin sonucunda dile getirilmiştir. İkbâl de değişimin Aliya İzzetbegoviç'in işaret ettiği gibi güçlü ve dirayetli bireyler sayesinde olacağını beyan etmiştir; “Güçlü insan ortam yaratır, zayıf insan bu ortama uyum göstermek zorunda kalır, güç batıla dokununca, batıl hakka dönüşür, uygarlık güçlü insanın tasavvurudur.”⁵⁵ İslâm uygarlığı da Kur'an'ın emrettiği hukuk üzerine bina edilmektedir. Batıl ve hurafe denilebilecek düşünce ve inanışların Müslüman yaşayışından ve zihninden temizlenmesi gerekmektedir. Böylelikle İslâm'ın mesajı gerektiği şekilde anlaşılır ve Müslüman kendisine emredilen şekilde düştüğü buhranlardan çıkabilir. Aksi hâlde Müslüman toplumu kendisine bahşedilen yüce hedefleri anlamakta zorlanabilir ve kurtuluş ve diriliş için çaba göstermekte aciz kalabilir.

1.3. İSLÂM HUKUKUNUN DİNAMİK YAPISI

1.3.1. İslâm Hukukunun Evrenselliği

Bu konuyla ilgili daha önceki bölümlerde İslâm hukukunun devletler bünyesinde sınırlara hapsediliş nedenleri üzerinde durduk. Bu bölümde ise İslâm hukukunun devlet sınırlarını aşarak İslâm dünyasında bütünlüğü ve beraberlik ülküsünü nasıl oluşturduğuna göz atacağız.

İslâm dininin emrettiği birlik ve beraberlik asırlardır dünya üzerindeki İslâm ülkeleri arasında maalesef sağlanamamaktadır. Her ne kadar bu birliğin bozulmasında siyasi ve ekonomik nedenler görülse de asıl neden biraz daha derinlere dayanmaktadır. Dinî yenilenmeyle ilgili olan çalışmamızda ağırlıklı olarak İslâm dünyasının birlik ve beraberliği ele alınmıştır. Muhammed İkbâl ve Aliya İzzetbegoviç gerçek anlamda “yenilenme ve aktivasyon gücünün” devreye koyulabilmesi için İslâm hukukunun Müslüman toplumları arasında uluslararası bir geçerliliğe kavuşmasıyla olacağına inanmışlardır. İslâm devletlerinin dinin emrettiği “kardeşlik hukukunu” uluslararası anlamda şartsız kabul etmesiyle dinamik bir İslâm dünyası da kaçınılmaz olacaktır. İslâm hukukunun evrenselliği, tüm Müslümanları ana amaçlar etrafında birleştirmelidir. İslâm hukukunun özelde ise ulusların değerlerine, gelenek ve göreneklerine göre

⁵⁵ Muhammed İkbâl, *İslâmî Benliğin İçyüzü*, (Çev. Ali Yüksel), Hece Yay., Ankara 2007, 57.

değişmesi onun tüm insanlığa indiğini ve zenginliğini kanıtlamaktadır. Ayrıca çağa göre değişmesi de İslâm hukukunun herhangi bir zamana müstakil inmediği bilakis kıyamete kadar geçerli olduğunu göstermektedir. İslâm hukukunun zamana ve coğrafyaya göre değişim konusuna ayrıntılı değinmemekle beraber şunu da belirtmekte fayda var; bölgeye ve zamana göre değişimden kasıt İslâm'ın ana esasları ya da Allah'ın indirdiği vahyin değişimi söz konusu değildir. Buradaki değişim vahyin çağa göre, yaşanan şartlara göre yorumlanmasıdır. Ancak bugün İslâm ülkeleri arasındaki kopukluk ve birbirlerine duyarsızlık Müslüman toplumunu topyekûn sefaletle mahkûm etmiştir. İslâm hukuku tamamen yerel değerlerle özünden uzaklaştırılmıştır. İkbâl bu konuda Peygamberi işaret ederek şu örneği verir; Peygamber ana yurdundan hicret ederken, İslâm ulusçuluğu sorununu da çözerek bilgeliğiyle tek bir ulus kurmuştur.⁵⁶ İkbâl bu örnekle de evrensel ve dinamik olan İslâm hukukunun Müslüman milletleri bir çatı altında toplaması gerektiğini ısrarla dile getirir. İkbâl'e göre "İslâm ülkesi ise tüm yeryüzüdür ve milliyetleri aşan bir niteliğe sahiptir."⁵⁷ İkbâl, Peygamberin kurduğu İslâm devletini işaret ederek İslâmiyet'ten önceki tüm ayrıcalıklı sınıfları kaldırmış, ırkçılığı yasaklamış; özgürlük, eşitlik dayanışma esasına dayanan yeni bir toplum inşa etmiştir. Peygamber daha hayatta iken onun etrafında birleşenler birçok milletten oluşuyordu. Onlar tüm değerlerini Peygamberin işaret ettiği tevhit anlayışında eritmişlerdi. Onlar tevhit anlayışı ile bir bütün olmuşlardı. İkbâl bu konuda şöyle demiştir; "tevhit toplumun ruhu ve bedenidir. Allah'ın birliği, insanların birliğine yansır."⁵⁸ İslâm hukukunun üzerine bina edildiği tevhit anlayışı ile ona inananlar ırk, cins coğrafya ve renklerinden sıyrılarak tek ruh olur ve eşit bir şekilde kardeşlik niteliğini kazanmış olurlar. Bu prensibin en önemli özelliği, insanların Allah'tan başka hiç kimseye boyun eğmemesini sağlayarak onları hakiki özgürlüğüne kavuşturmasıdır.⁵⁹

Dünyanın her bir köşesinde aynı değerlere inanarak aynı kibleye dönen Müslümanlar birliğin ve beraberliğin hukukunu yerine getirerek reel anlamda dinamizmi devreye koyabilirler. Bu dinamizm birbirine muhtaç olan İslâm ülkelerinin

⁵⁶ Muhammed İkbâl, *İslâm Toplumunun Yapısı*, (Çev. Ali Yüksel), Beka Yay., İstanbul 2011, 53.

⁵⁷ İkbâl, *İslâm Toplumunun Yapısı*, 55.

⁵⁸ İkbâl, *İslâm Toplumunun Yapısı*, 24-25.

⁵⁹ Şekban Halifat, "İkbâl'in İhya Projesinin Analizi", *Muhammed İkbâl Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri*, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yay., İstanbul 1995, 189.

kendi aralarında evrensel İslâm hukukunu kabul etmesiyle başlamış olacaktır. Burada şu sonuca ulaşmaktayız: İslâm dünyasındaki dinî hukukun çağa göre yenilenmemesi, Müslüman milletlerin çağın bilimsel gelişimini yakalayamaması ve başlarına gelen tüm olumsuz gelişmelerin ana sebebi birbirine ihtiyaç duyan İslâm ülkelerinin tüm zenginliklerini ve güçlerini birbirlerine karşı kullanmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum İslâm'ın emrettiği kardeşlik ruhuyla bağdaşmamaktadır. İslâm ülkelerinin birbirlerine emredilen kardeşlik hukuku ile bağlanması sonucunda ilk başta kendilerine yönelmiş sömürü hareketlerini durduracaktır. İktbal'e göre verilmesi gereken bu mücadele her Müslümanın üzerine farzdır. Çünkü bu mücadele din istismarına, zulme ve maddi ve manevi sömürüye karşı verilen bir mücadeledir. Ona göre bu mücadelenin de kazanılması için gerekli dünya nimetlerinin elde edilmesi gereklidir.⁶⁰

İktbal ilk başta insanın nefsi ile mücadele etmesi gerektiğini hatırlattıktan sonra birliğin, beraberliğin sağlanması için de dünya üzerindeki zenginliklerin İslâm hukuku dairesinde kazanılması ve birliğin ve beraberliğin sağlanması için harcanması gerektiğini ifade etmektedir. Bu konuyu özelleştirmeden siyasi söylemlerden uzak örnek vermek oldukça zor görünse de Allah'ın emrettiği kardeşlik hukukunun sağlanması için yaşanan olumsuz tablonun da değerlendirilmesi gerekmektedir. Biz burada sadece şunu belirtmekle yetineceğiz; İslâm ülkelerinin sahip olduğu yeraltı ve yerüstü zenginlikleri tamamen İslâm'ın emrettiği kardeşlik hukukunun sağlanması için harcandığında İslâm ülkeleri arasında nasıl bir topyekûn gücün meydana çıkacağını tahmin etmek güç görünmemektedir. İktbal Hindistan Müslümanlarının İngilizlerin sömürüsüne nasıl maruz kaldıklarını ve çaresiz boyun eğişlerine şahitlik etmiş bir İslâm mütefekkeri olarak her zaman çözüm arayışında olmuştur. Ali Şeriatî, İktbal'i bu konuda şöyle tarif eder; "İslâm medeniyetinin büyük bir hezimetle uğradığı, durgunluğa ve suskunluğuna girdiği, Batı'nın fikrî sömürüsü altında kalarak ölüme mahkûm olduğu ve Müslümanların derin uykuya daldığı bir zamanda İktbal, bir şahlanış yapmış ve insan ruhunun çeşitli yönlerinde yükselmiştir."⁶¹ Çalışmamızda bahsi geçen dinî yenilenmenin de nihai amacı Müslümanı düştüğü bedbahtlıktan kurtarmak ve İslâmiyet'in emrettiği medeniyet seviyesine ulaştırmaktır.

⁶⁰ Cevdet Kılıç, *Büyük Mütefekker Dr. Muhammed İktbal, Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Muradiye Yay., Ankara 1994, 42.

⁶¹ Ali Şeriatî, *Biz ve İktbal*, (Çev. Derya Örs), Fecr Yay, Ankara 2013, 27.

İslâm dünyasında gerçek bir çözümden bahsedilecekse ilk başta yaşanan sorunların tespit edilmesi gerekmektedir. Daha önceden de değindiğimiz bu sorunlar birlik ve beraberliğin yokluğu, çağın bilimsel gelişmelerinden kopuk olma, batıl ve hurafelerin dine bulaşması ve dinin evrensel mesajını anlayamama, mezhep ve tarikatların birliği sekteye uğratacak söylemlerde bulunması vb. sorunlar İslâm dünyasının genel sorunları sayılabilir. İkbâl dolaylı olarak bu sorunlara değinerek İslâm dininin dinamizmi emrettiğini ve bu dinamizmle yenilenerek çağın gereklerinin yerine getirilmesini dile getirmektedir. İkbâl, yerinde saymayı ve çağın getirdiği gerçekleri görmemeyi Müslümanın İslâm'a yaptığı bir ihanet olarak görmektedir. Bu durumu şu sözleriyle ifade eder; "Kıyıda yaşamak bir özürdür, kişi denize atlamalı, dalgalarla boğuşmalıdır. Çünkü mücadelede ölümsüz yaşamın sırrı saklıdır. Hareketsizlik ölümdür, fakat yürekli olanlar yaşarlar."⁶² İkbâl'in yaşam anlayışı da hareket üzerine kuruludur. Onun için durmak insanın özüne aykırıdır. İkbâl dinamizmi, İslâm hukukunun durmadan çağa göre şekillendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. İkbâl Müslümanın da dinamik olması gerektiğini Kur'an'ın emri olduğunu şu ayeti göstererek ispatlamaya çalışır; "Ve gerçek şu ki, insan için çalışmaktan başka bir şey yoktur."⁶³

Neticede bilinmelidir ki Kur'an'ın Müslümana emrettiği kardeşlik hukukunun bozulması İslâm dünyasında birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Emperyalist güçlerin İslâm ülkelerini sömürüsü de evrensel İslâm hukukunun ihmal edilmesinden kaynaklanmıştır. İkbâl dünyada Müslümanın zayıf kalmasını şöyle tarif eder; milletler arası dünyada, zayıf olanlar hiçbir teveccüh görmezler ve yalnız güçlü olanlar saygı ile karşılanır.⁶⁴ İslâm'ın emrettiği evrensel hukuk doğrultusunda bağımsız Müslüman devletlerin tümü birlik bağı kurması gerekmektedir. Bu bağ peygamberin kurduğu kardeşlik bağıdır. Hiçbir değer ve düşünce bu bağdan daha yüce olmamalıdır. Bu bağ İslâm'ın evrensel hukuku ile ifade edilmektedir. Böylece kabul edilen evrensel İslâm hukuku yeryüzünde farklı bayraklar altında yaşayan tüm Müslümanları bir üst değerde birleştirerek büyük bir güç yapmakta ve bu büyük güç de tüm dinamik hareketleri tetikleyecektir.

⁶² Muhammed İkbâl, *Doğudan Esintiler*, (Çev. Ahmet Asrar), Düşünce Yay., İstanbul 1981, 46.

⁶³ Necm: 53/39.

⁶⁴ İkbâl, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, 178.

1.3.2. Yenilenmenin Yolu İctihat

19. ve 20. yüzyıllarda modernitenin kendini iyice hissettirmesi ile kendini çağa adapte etmekte sorun yaşayan Müslüman dünyasında taklit ve içtihat kavramları yoğun bir şekilde gündeme gelmiştir. Özellikle içtihat kavramı üzerinden yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Ancak bu döneme kadar olan sürece de tamamen taklit ile geldiği söylenemez. Çünkü Hanefi fikhının ulaşmış olduğu genişlik ve derinlik içtihat edilmesine gerek bırakmamaktaydı. Bu dönemde içtihadın gündeme gelme sebebi Müslüman dünyasının topyekûn çöküşü ve emperyalist Batı devletlerinin sömürsüne maruz kalmaları sonucu kurtuluş yolunun aranmasıdır. Kurtuluş, geçmişin sermayesine sırt çevirmeden ondan faydalanarak “akıl ve ferasetle” Kur’an ve sünnetin göstermiş olduğu yolda ilerlemekle olacaktır. Nitekim İslâm fikhının biriktirdiği sermaye günün şartlarında yaşanan sorunlara cevap vermekte yetersiz kalmıştır. Bu dönemden itibaren taklit veya içtihadı savunmak bir kimlik halini almaya başlamıştır. Günümüzde de gelenekçi ve çağdaş olarak ifade edilen dinî görüş kavramları bu döneme dayanmaktadır. Bulduğumuz çağda da dinî yenilenme konusunda içtihat kapısına vurgu yapılmakta ve yenilenmenin en büyük şansı içtihatla görülmektedir.

İctihat, lügatte; çalışmak, zor bir işi başarmak ve meydana getirmek için olanca gücü sarf etmek manasındır.⁶⁵ İctihat, yalnız Kitap ve sünnet dışında hüküm çıkarma yolu olmayıp nasları tahsis etmek, tercih etmek ve günlük hayata uygulamak manalarında da kullanılmıştır. Bu konuda sahabeden bize intikal etmiş örnekler vardır. Genel manada içtihat şöyle tarif edilir: “Ferdi mukayeseyi kullanmaktır.”⁶⁶

Halkın dilinde içtihat, Kur’an-ı Kerim ve sünnette bulunmayan ve sonradan ortaya çıkan meselelere âlimlerin çözüm yolu bulmasına, kendi düşüncelerini açıklamalarına denir. Gerçekten içtihat denilince halkın bundan anladığı mana, âlimlerin meseleler karşısında kendi görüşlerini açıklamasıdır. Halkın içtihattan anladığı mana, dinî meselelerin çözümünde aklın kullanılmasıdır.⁶⁷

⁶⁵ Hayrettin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, (2. Baskı), İFAV Yayınları, İstanbul 1996, 14.

⁶⁶ Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, (Çev. M. Dağ, A. Şener), Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara 1997, 47.

⁶⁷ Yunus Vehbi Yavuz, *Hanefî Mezhebinde İctihat Felsefesi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, 30-31.

İçtihat, Hz. Muhammed hayatta iken sahabeler tarafından da başvurulmuş bir yoldu. Daha sonra hicri 4. asra kadar olan zaman diliminde aktif bir şekilde içtihat yapılmıştır. Peygamber dönemine göz attığımızda içtihat özellikle peygamber tarafından teşvik edilmiştir.

Rivayete göre; Hz. Peygamber (a.s.) Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak göndermek istediğinde, kendisine getirilen meselelere nasıl cevap vereceğini sordu. Muaz sorulara şöyle cevap verdi: "Öncelikle Allah'ın Kitap'ına göre meseleleri hükme bağlayacağım ve sonra Peygamber (a.s.)'in Sünnetine göre hareket edeceğim." Hz. Peygamber (a.s.), "Fakat Sünnette meseleyi çözecek bir işaret/cevap bulamazsan" diye sordu. Muaz b. Cebel de "Kendi kararımı vermek için olanca gücümle çabalayacağım/reyimle içtihat edeceğim ve ona göre hükmümü vereceğim ve bunu yaparken tembellik yapmayacağım." dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s.) elini Muaz'ın göğsünün üzerine koydu ve şöyle dedi: "Peygamberinin elçisini razı olduğu bir gayeye ulaştıran Allah'a şükürler olsun."⁶⁸

İçtihat, Muhammed İkbal'in de dediği gibi, İslâm'ın inşası ve hükümlerinin yenilenmesinde hareketin ve dinamizmin kaynağı kabul edilir.⁶⁹ Bu dinamizm gücünü ve ruhunu elbette Kur'an'dan alır ve geleceği hedefler. Geleceğe ve yeniliğe vurgu yapılırken geçmişin biriktirdiği sermaye bir kenara atılmaz bilakis geleceği güçlü yapan da geçmişin sermayesidir. Ancak bugün yaşanan olumsuz tablo ise geleceği ve yaşanan tüm gelişimleri İslâm'ın emrettiği şekilde tanımlamak yerine onu uyumsuz bir kılıfla örtmeye ve görmezden gelerek geçiştirme hareketleridir, elbette bu durum İslâm hukukunun özünü yansıtmamaktadır. İkbal'in içtihatla ilgili elbette tartışılacak noktaları bulunmaktadır. Ancak burada önemli olan husus İkbal'in bize gösterdiği yolun önemini kavramak ve eleştirecek yanları ile beraber analizde bulunmaktır. İkbal, içtihat konusunun özellikle hicri 3. ve 4. asırlarda müçtehit imamlar tarafından aktif ve yoğun bir şekilde kullanıldıktan sonra hükümlerin ağırlığı ve geçerliliği o kadar kabul görülmüş ki bu hükümler birer kalıp olarak sonra gelen İslâm bilginleri tarafından kullanılmış hatta bu hükümlerin görmezden gelinmesi İslâm hukukuna aykırılık teşkil edecek bir kural haline geldiğini ifade etmektedir.

⁶⁸ İkbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 149-150.

⁶⁹ Muhammed İkbal, *Tecditü'l-Fikri'd-Dîniyyi fi'l-İslâm*, (Çev. Abbâs Mahmûd el-Akkâd), Telif ve Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme, Kâhire, 1968, 124-168-170.

Ancak günümüzde içtihat kapısının her şekilde kapalı olduğu kanaati genel kabul görmüştür. Bundan dolayı dinin günün şartlarına göre yorumlanması imkânsız hale getirilmiştir. Günümüzde bilgi çağı ve teknolojinin getirdiği yeni dünyayı dine uygun yorumlamak içtihat olmadan imkânsız görünmektedir. İktbal içtihat kapısının kapalı olmasının İslâm milletleri için bir felaket olduğunu dile getirmektedir. İktbal içtihat kapısının kapalı olduğu görüşüne sert bir şekilde karşı çıkarak taklidi İslâm dünyası için bir intihar olduğunu belirtmiştir.

İktbal, içtihadı hareket usulü olarak görmüştür. İslâm dinî içerisinde içtihadın olmaması din içerisindeki dinamizm ruhunun tamamen çıkarılması anlamına gelmektedir. Özellikle peygamberin içtihadı bu kadar teşvik etmesinden sonra içtihat kapısının tamamen kapalı olduğu görüşü İslâm dininin kıyamete kadar geçerli olma hükmü ile çelişmektedir. İslâm fıkhi, bugünü olan hükümlerle tanımlaması elbette zor görünmektedir. Kendini yenilenmeyen devletler ve kendini yenilemeyen her sistem nasıl çökerse din de kendini yenilemezse halktan uzak bir hal alarak asıl işlevini kaybeder. İktbal İslâm'ın evrensel olma özelliğine çok dikkat etmiş ve bölgeselliğe her zaman karşı çıkmıştır. İslâm'ın toplumları eğitirken kaskatı kurallar uygulanmadığını aksine toplumun ve zamanın şartlarını göz önünde bulundurduğunu ifade etmektedir.

“Bir peygambere inen şeriat, özellikle peygamber olarak gönderildiği insanların alışkanlıkları, gelenek-görenekleri ve hususiyetleri özel olarak göz önünde bulundurulur. Ancak her şeyi kuşatan ilkeleri amaçlayan peygamber ne farklı kavimler için farklı hükümler verebilir, ne de onlara kendi davranış kurallarını kendilerinin belirlemesi için açıkça izin verebilir. Onun metodu belli bir kavmi eğitmek ve evrensel bir şariat oluşturmak için onları bir öz/çekirdek olarak kullanmaktır. O bunu yaparken bütün insanlığın sosyal hayatının temeli olan ilkelere vurgu yapar ve bu ilkeleri muhatabı olduğu insanların belli adetleri ışığında somut durumlara doğrudan uygular. Bu uygulamadan ortaya çıkan şer'î hükümler bir açıdan özel olarak o kavme mahsustur (mesela, suç cezalarıyla ilgili hükümler) ve onlara uymak başlı başına bir maksat olmadığı için o hükümler sonraki nesillere katı bir şekilde uygulanamaz.”⁷⁰

İktbal'in burada anlatmak istediği İslâm'ın ana hedefler doğrultusunda milletlerin bulunduğu zamana ve coğrafyaya göre hükümler oluşturulur. İslâm'ın hedeflediği dünyayı inşa etmesi için herkesin kendi içinde değerlendirilmesi gerektiğidir. Aksi halde İslâm dininin emrettiği hukukun yeryüzünde vuku bulması imkânsızlaşmaktadır.

⁷⁰ İktbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 171-172.

İkbal, toplumla özdeşleşmeyen ve toplumu tamamen kapsamayan ve ona hitaptan uzak olan bir hukukun hiçbir değerinin olmadığını ifade etmektedir. Çünkü toplumun yaşamından ve değerinden uzak bir hukuk sisteminin toplumu ihya etmesi de imkânsızdır. İctihat demek, topluma göre İslâm'ın ana hedefine ulaştıracak en kısa ve öz yolların bulunması demektir. Bu, hakka doğru evrilen yol elbette her toplumda farklı şekiller alabilir. Her toplumun kendi içinde farklı sorunları vardır. İslâm hukuku da bu sorunları düzeltirken her topluma has hüküm koyar. Buradaki amaç her toplumu kendi içindeki potansiyeli göz önünde bulundurarak ıslah etmeye çalışmaktır. Hatta zamanın getirdiği şartlar göz önünde bulundurularak hüküm yenilenmesi gerekmektedir. Özellikle bugün bize ulaşan fıkıh kitapları bazı devletlerin baskısı altında yazıldığı düşünüldüğünde de ne denli büyük bir sorunun ortaya çıktığı göz ardı edilmez bir gerçektir. İkbal bahsini ettiğimiz güncelliğini yitirmiş fıkıh kitaplarını işaret ederek şöyle demektedir: "İnsanlar (Müslümanlar) hareket halinde, fakat fıkıh ise olduğu yerde durmaktadır."⁷¹ İkbal icthad kapısının kapalı olma sebebi olarak ilk bilginlerin daha çok imkâna sahip olmasına ve sonraki gelenlerin daha büyük zorluk bulacaklarını iddia edenleri saçma bulmaktadır. Çünkü ilme ulaşma imkânlarının giderek daha da genişlediğinden dolayı sonraki âlimlerin icthad etmek için daha büyük avantajlara sahip olduğuna işaret etmektedir. İkbal müçtehitlerin ihtiyaç duyduğu Kur'an, sünnet ve tefsirlerin eskiye göre daha çok çoğaltıldığını ve icthad için gerekli materyallerin de eski devirlere göre daha kolay ulaşılabilirliğini hatırlatmaktadır.⁷²

Anlaşıyor ki özellikle icthadın yapılmaması için öne sürülen bu şart da günümüzde anlamsız görünmektedir. Hatta bilgiye ulaşmak teknoloji çağında daha kolay hale gelmekte ve bir konunun bütünlüğünü görmek için ilgili kaynakları hızlı bir şekilde karşılaştırabilme imkânı bulunmaktadır. Burada günün İslâm bilgini hüküm bulmak için daha çok imkâna sahip olduğu görülmektedir.⁷³

İctihat akıl ve ferasettir, Kur'an'da insanın aklına ve ferasetine birçok ayetle vurgu yapılmaktadır. Bu hususta Allah Teâlâ "İnsanların hepsi toptan sefere çıkacak değillerdi. Ama her kabileden bir cemaatin dinî iyice öğrenmeleri ve dönüp kavimlerine geldiklerinde, sakınmaları umuduyla onları uyarmaları için sefere çıkmaları gerekmez

⁷¹ İqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 169.

⁷² İqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 178.

⁷³ İqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 178.

miydi? ”⁷⁴ ve “Onlara güven veya korkuya dair bir haber gelse onu yayarlar. Hâlbuki onu elçiye ve aralarında buyruk sâhiplerine götürselerdi, işin içyüzünü araştırıp çıkaranlar, onun ne olduğunu (haber taşıdığı anlamı) bilirlerdi. Eğer size Allah’ın lütfu ve rahmeti olmasaydı, birçok işinizde şeytana uyardınız.”⁷⁵

Her zamanın kendine göre sorunları vardır. Hz. Muhammed’in yaşadığı çağda insanların farklı sorunları vardı ve verilen hükümler bu çağda vuku bulan toplumsal sorunların çözümü için verildi. Peygamber, yaşadığı dönemde karşılığı olmayan bir hüküm vermemiştir. Ancak Peygamberin yolunu takip eden Müslümanlar bugün verdikleri hükümler yüzyıllar önceki sorunla ilgili olsa da bugünü görmezden gelerek aynı hükümleri ruhsuz bir şekilde tekrarlamaktadırlar. İmâm Şâtîbî bu konuyu şöyle dile getirmektedir: “Olaylar sınırlandırılmaz. Bu sebeple sınırlı delillerin altına alınması doğru olmaz. Böylece kıyas ve diğer yollarla içtihat kapısının açılmasına ihtiyaç duyulur. Bunun için hakkında hüküm vermeye delil olmayan ve öncekilerin içtihat etmediği olayların olması gerekir. Bu durumda insanlar ya hevasına terk edilir veya şerî bir içtihat olmaksızın bakılır ki bu da hevâyâ tabi olmaktır. Bu durum zorunlu olarak sorumluluğu ortadan kaldırmak anlamına gelir. Bu da güç yetirilemeyecek şeyleri yüklenmeye götürür. Öyleyse içtihat yapmak gerekir. Zira vakıalar zamana göre sınırlandırılmaz.”⁷⁶

Netice olarak İkbâl, insanlığın bugün üç şeye ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir: a. Kâinatın ruhi/manevi bir şekilde yorumlanması, b. Kişinin ruhi/manevi kurtuluşu ermesi ve c. İnsan toplumunun manevi temeller üzerinde gelişimini sağlayan temel evrensel prensiplerin kabul edilmesidir.⁷⁷ Tüm bu ihtiyaçların karşılanması için de içtihat konusunun yeniden değerlendirilmesi ve içtihadın İslâm hukukunda hak ettiği yeri alması gerekmektedir aksi halde çağın gerektirdiği gelişimi yakalamak ve Müslüman toplumları çağın medeniyet seviyesine çıkarmak imkânsız görünmektedir.

⁷⁴ Tevbe: 6/122.

⁷⁵ Nisâ: 4/83.

⁷⁶ Ebû İshâk İbrahim eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât fî Usûli’ş-Şerîa, el-Mektebetü’t-Ticâriyyetü’l-Kübrâ*, Kâhire 1975, IV, 104

⁷⁷ İqbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islâm*, 178-179.

İKİNCİ BÖLÜM

ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN DİNÎ YENİLENME DÜŞÜNCESİ

İzzetbegoviç'in dinî yenilenme düşüncesinin temelinde “insanın ruh ve beden birlikteliği” vardır. Bu birliktelik siyasetin ve dinin uyumlu bir şekilde insanı yeniden tanımlamasıyla başlar. İzzetbegoviç'e göre insanı merkeze alan birçok düşünce ve sistem insanın ya maddi tarafını ya da manevi tarafını öne çıkararak insanı eksik bir şekilde tanımlamaktadır. Hâlbuki İslâm ne materyalistlerin salt maddi dünyasına ne de aşırı maneviyatçı ruhban sınıfına benzemektedir. İzzetbegoviç İslâm'ı Doğu ve Batı arasında bir üçüncü yol olarak görmüş aynı zamanda Doğu'da yaşayan Müslüman toplumunun İslâm'ı nasıl yanlış anladıklarını da eleştirel bir şekilde dile getirmektedir.

2.1. İSLÂM TOPLUMUNU YENİDEN İNŞÂ DÜŞÜNCESİ

2.1.1. İslâm Kültür ve Medeniyet Anlayışı

Kültür ve medeniyet kavramlarını tanımlarken yaşanan çağın koşullarını ve bulunan coğrafyanın siyasî, iktisadî durumu ve eğitim-öğretim anlayışı gibi birçok etkenin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Kültür ve medeniyet kavramını açıklamada birçok sosyolog ve bilgin birbirinden farklı tanımlarda bulunmuştur. Bazı bilginler bu iki kavramın iç içe olduğunu bazıları ise bu iki kavramın birbirinden ayrı olduğunu dile getirmişlerdir.

Kültür bir kavramdır. Kültürün somut, başlı başına bir varlığı yoktur. Kültür, doğrudan algılanan bir varlık değildir. Algılanabilir dünyada parça parça olan olaylar ve cisimler, bir bakış açısına göre, zihinde bir araya getirilir. Gerçekte olmayan, yalnızca zihinde inşa edilmekte olan bir kavram, algıların zihindeki içeriğini seçer, düzenler ve yeni bir ilişkiler ağı ile algıları yapılandırır.⁷⁸

Bazı kültür ve medeniyet tanımları şu şekilde yapılmıştır:

E. B. Taylor, kültürü: “Bilgiyi, imanı, sanatı, ahlâkı, hukuku, örf-âdeti ve insanın cemiyetin bir üyesi olması dolayısıyla kazandığı diğer bütün maharet ve itiyatları ihtiva

⁷⁸ Ruhattin Yazoğlu, “Dil ve Kültür İlişkisi”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 2 (5), 2005, 134 vd.

eden mürekkep bir bütün.” şeklinde; A. K. Kohen ise, “Umumi olarak inançlar, değer hükümleri, örf ve adetler, zevkler, kısaca insan tarafından yapılmış ve yaratılmış her şey.”⁷⁹ olarak tanımlamaktadır. Albion Small’a göre ise kültür, insanın tabiat üzerindeki hâkimiyetini sağlayan araçları, medeniyet ise insanın kendi üzerindeki hâkimiyetini sağlayan imkânları ifade eder.⁸⁰

“Kültür bir milletin yaşama biçimidir bütünüyle. Maddi ve manevi aklımıza gelen bütün unsurları onun içerisine katın, onların oluşturduğu bir yaşama biçimi vardır, o kültürdür. Maddi ve manevi unsurlar derken, dil, din, mimari, aynı vatana sahip olmak, aynı devletin bayrağı altında yaşamak, geçmiş zamanlardan beri ortak bir tarihi paylaşmak, ortak ülküleri benimsemek aynı heyecanları taşımak, aynı musikiye sahip olmak, aynı yemeklere, aynı damak zevkine sahip olmak, ortak inançlar; bunları daha da genişletebilirsiniz. Bütün bu ortaklıklar, bir milleti millet yapan unsurların toplamıdır ve kültürü meydana getirirler.”⁸¹ Spengler’e göre medeniyet, tek boyutlu yaşamın devamı, insan ile tabiat arasında madde teatisidir.⁸²

Kültür ve medeniyet kavramlarının birbirinden farklı şekilde tanımlarının yapılmasına zamanın şartları, bilginlerin bakış açısı ve yaşanan coğrafyanın koşulları neden olmuştur. İzzetbegoviç’in de kültür ve medeniyet anlayışını anlamak için yaşadığı zamanın şartlarının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. İzzetbegoviç soğuk savaş döneminde II. Dünya savaşının getirdiği yıkım karşısında Avrupa’nın çok uluslu yapısının içinde yaşayan Boşnak Müslümanlarının hakları için mücadele etmiştir. Doğu ve Batı arasındaki münasebetleri çok detaylı şekilde analiz ederek her iki kanadın İslâm karşısındaki pozisyonlarını olumlu ve olumsuz yönleriyle dile getirmektedir. İzzetbegoviç, kültür ve medeniyet anlayışını İslâmı merkeze alarak Doğu ve Batı ekseninde şekillendirmiştir.

İzzetbegoviç’e göre kültür ve medeniyet birbirinden farklı kavramlardır ve bu iki kavram birbirinden net bir şekilde ayrılmaktadır. İzzetbegoviç’e göre kültür insanın manevi tarafını ifade etmektedir ve insanın ruhundan beslenmektedir. Medeniyet ise

⁷⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, 15.

⁸⁰ Kadir Canatan, “Bir Medeniyet Araştırmacısı ve Tasarımcısı Olarak Cemil Meriç’in Medeniyet Perspektifi”, *Hece Dergisi*, Sayı: 157, 2010, 53.

⁸¹ Nevzat Kösoğlu, *Türk Olmak Ya da Olmamak Milli kültür, Mozaik Kültür ve Etnisite*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005, 9.

⁸² Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, (Çev.: Salih Çoban), Yarın Yayınları, İstanbul 2013, 85.

insan bedeninden hareketle açıklanabilir. Kültür, insanın doğa ile kurduğu maddi ilişkinin bir sonucudur. Kültür alanı, insanın biyolojik gerçekliğinden ayrı, onu diğer varlıklardan ayıran ruh, ahlâk, özgürlük, sanat gibi unsurları içine almaktadır.⁸³ Medeniyet ise insanın daha iyi yaşaması için gerekli şartların iyileştirilmesidir. “Medeniyetin öngördüğü eğitim, kendi başına insanları terbiye etmez, onları daha serbest daha iyi insan kılmaz ve fakat daha kabiliyetli daha verimli ve topluma daha faydalı yapabilir.”⁸⁴ İzzetbegoviç’in bu cümlesinden de anlıyoruz ki medeniyet insana evrensel etik değerler katmaz. Yani maddi gelişim ve inşa hareketi ile insan aynı zamanda manevi değerleri yükseltmeyebilir. İzzetbegoviç medeniyet ve kültürün de aynı paralellikte ilerlemeyebileceğine dikkat çekmektedir. Batı medeniyeti insanın ekonomik, toplumsal ve ulusal ihtiyaçlarından başka hiçbir şeyle ilgilenmemesi gerektiğini amaçlamaktadır. Tüm uygarlık insanın rahatı üzerine kurulmaya çalışılmış ve insanın manevi değerleri görmezden gelinmiştir. Bu salt maddi dünya görüşü aslında Avrupa’ya Romalılarından miras kalmıştır. İzzetbegoviç özellikle Romalıların Avrupa tarihine bıraktığı kalıntıların anlaşılması için Romalıların uygarlığını şöyle açıklamaktadır; Romalılar, medeniyet seviyesi yüksek barbarlardır. Romalıların gelişmiş medeniyetlerine rağmen talan için yapılan savaşları meşru görmeleri, spor amaçlı yaptıkları gladyatör oyunları ve diğer dinlere karşı zalimlikleri onların evrensel insan etiğinden uzak olduklarını göstermektedir. Bundan dolayı İzzetbegoviç, Roma imparatorluğunu “Kültürsüz yüksek bir uygarlığın örneği”⁸⁵ olduğunu ifade etmektedir.

Mayaların kültürü ise bunun tam tersini temsil eder. Eski Cermen ve eski Slavların hayatı hakkındaki bilgilerimize göre onların kültür bakımından Romalılarından daha yüksek seviyede oldukları söylenebilir. Tıpkı Kızılderililerin beyaz istilacılardan daha kültürel oluşları gibi.⁸⁶ Bu örneklerden de anlıyoruz ki İzzetbegoviç’e göre kültür ve medeniyet her zaman aynı seviyede yükselmez hatta bazen aralarında ters orantı da olabilir.

İzzetbegoviç soğuk savaş döneminde yetişen bir İslâm mütefekkeri olarak Avrupa’nın manevi değerlerini nasıl kaybettiğine şahitlik etmiştir. İzzetbegoviç,

⁸³ Mahmut Hakkı Akın, Faruk Karaaslan, *Aliya İzzetbegoviç*, Pınar Yayınları, İstanbul 2015, 145.

⁸⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, 85.

⁸⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, 87.

⁸⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, 27.

Avrupa'nın savaşın getirmiş olduğu etkileri üzerinden atmak için kapitalizm-sosyalizm gibi ideolojilere sarıldığını belirtmektedir. Bu ideolojiler üzerine inşa edilen dünyada maddi değerler öne çıkmış, deney ve gözlem önem kazanmıştır. Böylece salt pozitivizmin geçerli olduğu bir dünyaya geçiş yapılmıştır. Bu dünyada da elbette manevi değerler anlamını kaybetmiştir. Din ve ahlâk insan kişiliğinde ve hayatında yer bulamamıştır. İzzetbegoviç, medeniyetin geliştiği coğrafyalarda kültürün çok güçlenerek medeniyete yön vermesi gerektiğini aksi halde ters orantı yaşayacağını dile getirmektedir. Avrupa'daki durumu da şöyle izah etmektedir: "Böyle bir değişim süreci için Batı'nın yaşadığı tecrübe, kültürden medeniyete doğru bir değişim olmuştur."⁸⁷ Bu örnekte aslında İzzetbegoviç net bir şekilde medeniyetin ve uygarlığın gelişimi kültür için bir tehdit olabileceğini ifade ederek gelişen medeniyet ve uygarlığın, "kültürü" kendi içinde harmanlaması ve gelişen maddi dünyanın ruhuna işlenmesi gerektiğini belirtmektedir. İzzetbegoviç, bunu başaramayan Avrupa'nın manevi anlamda değerlerini nasıl yitirdiğine işaret ederek İslâm dünyasını bu tehlikelere karşı uyarmaktadır. Özellikle Batı'daki gelişmeleri izleyen Müslüman dünyasının temkinli olması gerektiğine işaret etmektedir. Burada şu hususu belirtmek gerekir ki İzzetbegoviç, Batı'nın tamamen görmezden gelinmesini büyük bir yanlışlık olarak görmektedir. Batı'nın maddi gelişimlerini yok saymak gerçeklerden uzaklaşma anlamına gelmektedir. İslâm dininin öğrenmeye ve araştırmaya verdiği önemi göz önünde bulundurursak Müslümanın ilmi öğrenmede sınırları aşan bir azimde olması elzemdir. Ancak bu noktada İzzetbegoviç, Müslümanın dikkatli olması ve teyakkuzda bulunması gerektiğine işaret eder. İzzetbegoviç bir konuşmasında bu konuyla ilgili şöyle demiştir: "Batı'yı küçümsemek yerine onunla yarışmak! Kur'an da bize tam da şunu emretmiştir. Öyle ise iyilikte yarışın din ve bilim sayesinde istediğimiz güce ulaşabiliriz!"⁸⁸ İzzetbegoviç, Avrupa'daki bilimsel gelişimlerin yakından takip edilerek gereken derslerin çıkarılması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak İzzetbegoviç, gelişmiş ülkelerin biliminden faydalanırken salt bir takipten ziyade bilimsel bir zemin oluşturulması gerekliliğini belirtmiştir. Bu zeminin Müslüman bilim adamları tarafından inşa edilerek, kendilerine has bir gelişim seyri bulmaları gerektiğini her defasında dile

⁸⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, 105.

⁸⁸ Zehrudin İsakoviç, "Aliya İzzetbegoviç 1925-2003 Biyografisi", *Hece Dergisi*, Sayı: 259, Ankara Ocak, 2016, 149.

getirmiştir. Bu sayede Avrupa'nın olumsuz tüm etkilerinden kurtulabilir. Demek oluyor ki zehir de panzehir de Avrupa'da ve gelişmiş olan diğer ülkelerde saklıdır. Burada Müslümana düşen kendi değerlerini iyi kavrayarak neyin kendisine zehir olduğunu neyin panzehir olduğu bilincine varmasıdır.

Özellikle 19. asırda Avrupa'nın maddi dünyayı yeniden şekillendirmesi ve İslâm dünyasının çöküş içinde olduğu dönemlerde Avrupalı olmak modernite ile eş değer bir görünüm kazanmış ve birçok topluma böylelikle subliminal mesajlarla alt kimlik değeri oluşturulmaya çalışılmıştır. “Modernizm, geleneklerin değişmesi, tüketim şeklinin değişmesi ve eski maddi hayatın yerine yenisinin gelmesidir: Çünkü eskiler yerli yapısıdır, ama yeniler 18, 19 ve 20. yüzyılların makinesinin üretimidir. Ve Avrupalı olmayan bütün halklar modernleşmek zorunda kalmıştır. Bunu başarmak için de önce dinleriyle kavga etmeliydiler. Çünkü din, bir topluma kendilerine özgü bir kişilik kazandırır. Din, herkesin bağlandığı yüce bir zihniyettir. Eğer bu zihniyet yıkılır ve hor görülürse, bu dinle kendini özleştiren kişi de aynı şekilde yıkılır ve horlanır.”⁸⁹

İzzetbegoviç, 19. ve 20. asırda özellikle Avrupa'dan dünyaya yayılan modernite algısı ile toplumları kültürel değerlerinden uzaklaştırmaya çalışıldığına dikkat çekmiştir. İzzetbegoviç, modernitenin daha da ileriye giderek toplumların asırlar boyunca getirdikleri değerlerin gelişmeye engel olduğunu lanse ettiğini belirtmektedir. Bunu yaparken de “kitle kültüründen” yararlandığını söylemektedir. O, kitle kültürünü medeniyetin bir sonucu olarak görür ve sahte bir kültür olarak tanımlar.⁹⁰ Kitle kültürü özellikle bu dönemde televizyon aracılığı ile tüm dünya insanına servis edilmeye başlanmıştır. Kitle kültürü, yerel kültürlerin yerini alarak sahte bir kültür oluşturmaya başlamış ve insanın maddi arzuları doğrultusunda cevaplar vererek insanın manevi yanını ise görmezden gelmiştir. Günümüzde de maddi dünya, küreselleşmeyle beraber kendini maalesef yoğun bir şekilde hissettirmektedir.

İzzetbegoviç kültür ve medeniyet anlayışını İslâmî değerlerle tüm insanlığa karşı adalet, merhamet ve toplumların değerlerine saygılı olma prensipleri üzerine kurmuştur.

İzzetbegoviç kendine has duruşu ile her zaman eleştiri taraftarı olmamış, o, İslâm dünyasının genel sorunlarını çözmek için durmadan çözüm üretme peşinde koşmuştur.

⁸⁹ Ali Şeriati, *Medeniyet ve Modernizm*, (Çev. İsa Çakan), Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2005, 30-31.

⁹⁰ Akın, Karaaslan, *Aliya İzzetbegoviç*, 95.

Kültür ve medeniyet konusunda da özellikle birçok çalışma yapmıştır. Amacı yükselen maddi dünyada Müslüman kimliğini İslâmî değerler üzerinde daha güçlü bir şekilde inşa etmektir.

Diyebiliriz ki İzzetbegoviç'in kültür ve medeniyeti birbirinden ayrı görmesi İslâm toplumunu Avrupa'nın dayattığı ruhsuz uygarlıktan korumak içindir. İslâm toplumunun medeni seviyeyi yakalamak amacıyla giriştiği hareketlerde bilimin İslâmî değerlerde harmanlanması gerekirken, İslâmî değerlerle uyuşmayan özentilerin ortaya çıkması da yozlaşmaya yol açmaktadır. Dinî yenilenmenin en çok ihtiyaç duyduğu nokta bu iki genel kavramın İzzetbegoviç'in perspektifinde yeniden anlaşılmasıdır.

2.1.2. Siyaset ve Din İlişkisinde İslâmî Anlayış

Din ve siyaset ilişkisinin anlaşılması için kısaca din ve siyaset tanımlarına göz atmamız faydalı olacaktır. Bu kavramların da kültür ve medeniyet gibi birçok tanımı vardır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu ve buna benzer kavramlar hayatta çok geniş bir alanı kastetmelerinden dolayı birçok şekilde tanımlanmaya çalışılmıştır.

Seyyid Şerif El-Cürcanî, dinî şu şekilde tanımlar: “Din akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilâhî bir kanundur. E. M. Hamdi Yazır ise dinî, “iman ve amel mevzuu olarak akıl ve ihtiyara teklif olunacak hak ve hayır kanunlarının heyeti mecmuasıdır ki millet ve şariat dahi tabir edilir.”⁹¹ İzzetbegoviç ise dinî şu şekilde tanımlar: “semanın barış ve derinliğiyle ahenk içinde hareket etmesi için insana yönetilmiş bir talep.”⁹²

Kur'an-ı Kerim ve İslâm inanç esasları doğrultusunda yapılan din tanımlarında hem bu dünyaya hem de ahiret âlemine atıf yapılmaktadır. İslâm dininin bu dünyaya fiili müdahalesi söz konusudur. Bu durumda devlet nasıl bir pozisyon almalıdır? Bu noktadan sonra devletin güttüğü siyaset, dinî olumlu ya da olumsuz anlamda doğrudan etkilemektedir. Her ne kadar devletin dinî etkilemesi söz konusu olsa da tarihi sürece baktığımızda dinlerin devlet yapılarına elbette büyük etkileri olmuştur.

⁹¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dinî, Kur'an Dili*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, I, 90.

⁹² Aliya İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım Zindan Notlar*, (Çev. H. Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2015, 47.

Bazı bilginler siyaseti şu şekilde tanımlamışlardır: Gerçekte hem bir çatışma ve iktidar kavgasıdır, hem de -hiç değilse bir ölçüde- toplumun bütün üyelerinin yararına olabilecek bir düzen yaratma aracıdır.⁹³ Toplumun tümünü ilgilendiren ilişkileri son aşamada meşru zora dayanarak düzenleyen eylemler bütünüdür.⁹⁴ Siyaset, bir nevi insan iradesinin hayat karşısında aldığı tüm kararlardır. İnsan sosyal bir varlık olarak bir arada yaşarken birlikte almaları gereken bazı kararlar vardır. Müslüman toplumları da yaşadıkları uluslarda din ve devletin ortak noktadaki faaliyetlerinde bazı seçimler yapması gerekmektedir. İzzetbegoviç bu konuyla aslında İslâm toplumlarında, devletin ve dinin birbirlerine göre nasıl konumlandırılması gerektiğini belirtmeye çalışmaktadır.

İzzetbegoviç, din ve siyaset kavramlarını ele alırken, üç bakış açısının öne çıktığını belirtmektedir. Birincisi maneviyatçı bakış açısıdır. Bu bakış açısından dinî görüş ağırlıklıdır. İkinci bakış açısı materyalist bakış açısıdır. Bu bakış açısında manevi değerler ötelenmiş salt maddi dünya önemsenmiştir. İzzetbegoviç'e göre üçüncü bakış ise İslâm dinidir ve bunu üçüncü yol misyonu olarak görmektedir. Ayrıca İzzetbegoviç'in üçüncü bakış açısını *Yenilenme İçin Üçüncü Yol Çözümü* adlı konumuzda da detaylıca göreceğiz.

Aliya İzzetbegoviç'in din ve siyaset ilişkisindeki mesajını anlamak için Avrupa devletlerinin Hristiyanlık dini ile ilişkisine kısaca değineceğiz.

Hristiyanlık ilk üç asırda Roma İmparatorluğu tarafından kabul edilmemiştir. Çünkü putperest olan Roma İmparatorluğunda imparatorun tanrısal özelliklerinin olduğuna inanılmıştır. Hristiyanlığın tahrif olmayan yapısında tanrısal özelliklerin bir beşerde olması kabul edilemez bir durumdu. Bundan dolayı asırlarca Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu tarafından yaşanılması ve yayılması engellenmiştir.

M. 381'de Konstantin tarafından Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle bugünkü Avrupa coğrafyası başta olmak üzere dünyanın birçok bölgesinde Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Aynı zamanda Hristiyanlık siyasi arenada büyük bir güç elde etmeye başlayarak devletleri kendi etkisi altına almıştır. Bir imparatorluğun resmi dini hâline gelen Hristiyanlık büyük bir güç elde etmiştir. Bu büyük güçle ilk başta toplumu daha sonra devleti kendi etkisi altına almıştır. Hristiyanlık zamanla daha da güçlenerek

⁹³ Münici Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, AÜHF Yayınları, Ankara 1983, 2.

⁹⁴ Davut Dursun, *Siyaset Bilimi*, Beta Yayınları, İstanbul 2002, 33.

devletleri kontrol altına alarak kendisini teokratik bir yapıda göstererek siyasi bir rejim hâlini almıştır.

Birçok Avrupa devleti Hristiyanlığı resmi din olarak kabul ettikten sonra asıl sorun baş göstermiştir. Bu sorun siyasi iktidar ile dinî iktidar arasında üstünlük sorunu olmuştur. Avrupa coğrafyasında bu dönemde papa merkezli olarak devletleri aşan kontrolsüz bir güç meydana gelmiştir. Orta Çağ'da Hristiyanlık düşüncesi devletleri aşan bir görüşle dinî otoritenin bir devletle sınırlı olmadığını belirterek evrensel bir görüş ortaya koymaya çalışmıştır. Kilise dinin amaçlarını ilk plana almayan devletlerin iktidarlarını devirmeyi planlamıştır. Orta Çağ'da kilise Avrupa'daki tüm devletleri kendi hâkimiyetlerine almayı amaçlamıştır.

Dinî iktidar o kadar güçlenmiş ki Avrupa devletlerinde kralların tahta çıkarken meşruiyetleri ancak “dinî takdis” ile onaylanmıştır. Kilise dini takdisle kralların meşruiyetlerini onaylarken aynı zamanda artık kilisenin ve ruhban sınıfının üstünlüğünü kabul ettirerek kilisenin kendi içinde bağımsız olduğunu ilan etmiş oluyordu. Böylelikle krallar devletlerin başına gelirken ayrıcalıklı bir din sınıfını da kabul etmiş oluyorlardı. Siyasî ve ekonomik gücünü yükselten kilise kendisine engel gördüğü tüm oluşumları yıkmaya ve yok etmeye çalışarak Avrupa'da yeni bir düzen oluşturmayı hedeflemiştir. Bu açıdan bakıldığında kilise dinî bir yapıdan öte tüm sosyal yaşamı, siyasal alanı ve ekonomiyi etkilemiştir. Kilisenin sömürücü ve baskıcı tavrı sonucunda yeni düşünce sistemleri ve kiliseye karşı yeni felsefi akımlar ortaya çıkmıştır. Nitekim kilise iktidarında yaşanan çözülme hızla yayılmış ve yeni bir çağ başlamıştır. Aydınlik çağ felsefesinin oluşturduğu ortamda gerçekleşen 1789 Fransız Devrimi tüm Avrupa'da etkili olmuş, bu aşamadan sonra Batı'da, din ve devlet ilişkileri eskiye göre farklı bir boyut kazanmıştır.⁹⁵ Bu süreçten sonra Avrupa din ve devleti tamamen birbirinden ayrı tutmuştur. Laiklik terimi din ve devletin birbirinden ayrı olduğunu söylerken aslında devlet dinî tamamen bir kalıpta tutmaya çalışmıştır. Avrupa'da kilisenin yaşattığı karanlık çağdan sonra din ve devlet ilişkisinde bazı görüşler oluşmuştur. Bu görüşler şu şekilde özetlenebilir:

- a. Dinî devletten üstün tutan ruhban sınıfının görüşüdür. Bu düşünce ruhani olanın cismani olandan üstünlüğünü savunmuştur.

⁹⁵ Çetin Özek, *Devlet ve Din*, Ada Yayınları, İstanbul ts., 43-46.

- b. Siyaseti dinden üstün tutan görüş de bazı bürokratların görüşüdür. Bu görüş ise dinî siyasetin amaçlarını gerçekleştirmek için bir araç olarak görür.
- c. Bir diğer görüş ise liberalizmi savunan kesimin din ile devletin, laiklik ilkesi ile birbirinden tamamen ayrıldığını savunmuştur.
- d. Bu son görüşte ise geleneksel dinin kaldırılıp yerine çağın tüm bilimsel gelişmelerine uygun pozitif karakterli yeni bir dinin getirilmesi gerektiğini düşünen bir kesim vardır.

Avrupa’da, Hristiyanlığın devletlerle olan ilişkilerine baktığımızda ilk başta kendini kabul ettirmesi ardından devletin yetkilerini ele geçirmesi ve daha sonra bu yetkilerin ruhban sınıfı tarafından keyfi kullanıldığını görmekteyiz. Uzun yıllar boyunca Avrupa insanı, kilisenin ruhban sınıfı tarafından sömürüye maruz kalmıştır. Daha sonraki süreçte kiliseye başkaldırıları sonucu kilisenin hâkimiyeti kırılmıştır. Avrupa devletleri kilisenin yaşattıkları karşısında dinin hem devlet ile bağlantısını tamamen kesmiştir hem de dinî sosyal yaşamda yok saymıştır. Avrupa Aydınlanma Çağı adı altında aslında yine büyük bir dengesizlik yaşayarak dinî tamamen hayattan çıkarmayı hedeflemiş ve bu da materyalist görüşün ortaya çıktığını göstermektedir. İzzetbegoviç’in üçüncü bakış açısı da bu iki bakış açısının aşırılıklarından uzak olan orta yol olarak adlandırdığı İslâmiyet’tir. Dinî yenilenmeyle ilgili çalışmamızda özellikle Muhammed İkbal de *İslâm Hilafeti* konusuyla da dinin devlet karşısındaki konumuna işaret etmişti. İzzetbegoviç’e de baktığımızda özellikle çok uluslu Avrupa devletlerinde İslâmiyet’i çözüm yolu olarak sunmuştur. İslâm dininde toplumların ıslahı ve yenilenmenin gücünün elbette devletle uyumlu bir İslâm ile olacağı şüphe götürmez bir gerçektir. Ancak İslâm dininin yanlış yorumlanması, Avrupa’nın İslâm’ı tanımadan İslamofobi oluşturmaları ve özellikle Orta doğuda kendini İslâmî gruplar ve örgütler olarak tanıtan hareketlerin oluşturduğu kötü imaj dünya insanının İslâm’ı anlamasına engel teşkil etti. Dinî yenilenmede yaşanan iç ve dış sorunların çözümü daha önceden de belirttiğimiz gibi din ve devletin uyumu ile gerçekleşecektir.

İslâmiyet’in siyasi otorite ile ilişkileri Avrupa’da yaşanan Hristiyanlık ile siyasi otorite ilişkilerinden tamamen farklıdır. Din ve devlet genel olarak insan hayatında birçok noktada ortak hedefler doğrultusunda hareket etmektedir. İslâm dinî tarihi süreçte birçok devletin kurulmasına ve bu devletlerin yüksek değerler doğrultusunda evrensel kültür oluşturmalarına vesile olmuştur.

İslâmiyet'in bu dünyanın emredilen şekilde ıslahı için siyaset ve devlet kavramlarıyla sıkı bağları vardır. İnsanın maddi ve manevi yönünü bir arada ele alarak değerlendiren İslâm dini insanı her yönüyle beraber bir bütün olarak görmektedir. Bundan dolayı İslâm insanın hayatını idame ettirmek için kurduğu tüm sistemleri kuşatmaktadır. Yani İslâm insanı ilgilendiren hiçbir hareket, fiil ve oluşumdan münezzeh değildir. Bundan dolayı İslâm tarihi boyunca Hristiyanlıkta olduğu gibi bir devlet ve din çatışması yaşanmamıştır. Çünkü Müslümanlar tevhit ilkesi doğrultusunda maddi ve manevi gücü her zaman bir arada tutarak bir amaca odaklanmışlardır. Yani devlet ve din aynı amacı paylaşmışlardır. Bundan dolayı İslâm dini her zaman devlete güç vermiştir. İzzetbegoviç'e göre İslâm bir din olarak aynı zamanda bir ahlâk tarzı, düzen ve felsefe ortaya koyarak hayatın tümünü kaplayan bir yaşam biçimi sunmaktadır.

İzzetbegoviç'in tüm çabası Müslüman toplumunu geri kalmışlıktan kurtararak hak ettiği seviyeye ulaştırmaktır. Ancak bu seviyeye ulaşmak için yaşanan sorunların tespit edilmesini ve gerçekçi çözümlerin devreye koyulması gerektiğini biliyordu. İzzetbegoviç Müslümanların fakirlikten, bağımlı olmaktan ve tekrarlanan bir döngüden çıkıp atılım yapması için başta bireyin, ailenin, toplumun ve tüm yaşamımızın yenilenen İslâm düşüncesiyle şekillenmesini zaruri görmektedir.

Din ve siyaset ilişkisi, kısaca İzzetbegoviç'e göre insan yaşamında gerekli olan tüm fonksiyonları (siyaset, devlet yapısı, ahlâk, maddi-manevi değerler, birey-toplum ilişkileri) dinin şekillendirmesi beklenmektedir. İzzetbegoviç bunu yaparken mezhep taassubundan kaçınmış ve dinin evrensel vurgusunu öne çıkarmıştır. Dinin tüm alanlarda olma gerçeğini şöyle ifade eder: "Tarihte, aynı zamanda siyasi olmayan tek bir gerçek İslâmî hareket yoktur. Bu, İslâm'ın hem bir din hem de bir felsefe, bir ahlâk, bir atmosfer, kısacası bütünsel bir hayat tarzı olmasından dolayı böyledir."⁹⁶ Bu noktadan sonra İzzetbegoviç'in perspektifinde İslâm toplumlarının oluşturdukları devlet yapıları çağın gerçekleriyle uyumlu kılmalıdır. Bu uyum İslâmî değerlerin devleti koruması, devletin de dinî değerlere duyarsız kalmamasıyla başlayacaktır.

⁹⁶ Aliya İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, (Çev. Alev Erkilet), Klasik Yayınları, İstanbul 2018, 37.

2.1.3. Yenilenme İçin Üçüncü Yol Çözümü

Siyaset ve Din İlişkisinde İslâmî Anlayış adlı önceki başlıkta İzzetbegoviç'in insanı merkeze alarak tüm inançları, doktrinleri ve fikirleri üç bakış açısıyla açıklamaya çalıştığını belirtmiştik. İzzetbegoviç bu üç grubu aşırı maneviyatçı inançlar, materyalist görüş ve İslâm dinî olarak ayırmaktadır. İzzetbegoviç, insanın evreni açıklamada kendisini tatmin edecek bir görüşe bağlanma ihtiyacı duyduğunu ve bu ihtiyacın insan fıtratı gereği olduğunu belirtmektedir. Bu üç bakış açısı tarihi süreçte birçok çeşitlilikle kendini hep göstermiştir. İnsan varlık âleminde, bir düzen içinde olan evrene baktığında fikir sahibi olmak ister. İnsan yaşamını da hakikat olan bir gerçekle taçlandırmanın güdüsüyle yaşar. İzzetbegoviç bu üç bakış açısını dünya üzerindeki tüm inançları, felsefi düşünceleri ve doktrinleri göz önünde bulundurarak oluşturmuştur. İzzetbegoviç, bu bakış açılarını ele aldığı anda, insan için en doğru ve hakikat olan yolun İslâm olduğunu belirtmektedir. Diğer tüm inançların, felsefi görüşlerin ve ideolojilerin insanı evrende bir anlam çerçevesine koyarken yetersiz kaldığını açıklamaktadır.

İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslâm* adlı kitabının başında İslâm'ı bu bakış açıları karşısında üçüncü yol olarak gösterme zarureti şöyle açıklamaktadır: “Çağdaş dünya, uzun zamandır süregelen ve sonu kestirilemeyen kesin bir ideolojik çatışma içinde bulunmaktadır. Hepimiz aktif veya pasif olarak bu çatışmanın içine itilmiş bulunuyoruz. Bu dev karşılaşmada acaba İslâm'ın yeri neresidir? Bugünkü dünyanın şekillenmesinde acaba İslâm'ın herhangi bir rolü var mıdır? soruları güncel olma vasfını bugün de korumaktadır.”⁹⁷ İzzetbegoviç'e göre insan düalist bir yapı içerisindedir. Hristiyanlık-Yahudilik, madde-ruh, materyalizm-din gibi ikilikleri göstererek düalist yapılar karşısında bir tarafı tutmaya karşı oluşturduğu “Üçüncü yol” pratiğini dünya insanına sunmuştur.

İzzetbegoviç insanın da düalist bir yapıdan oluştuğunu ve bunu hiç kimsenin inkâr edemeyeceğini dile getirirken aslında insanın bu yapısı gereği iki farklı insana dönüştüğünü ifade etmektedir. Böylelikle iki farklı insan tanımı da gündeme gelmektedir.

⁹⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, 11.

İzzetbegoviç, özellikle bu iki insan tanımını (Darwin ve Michelangelo'na gönderme yaparak) yapanların insanın tek bir yönünü ele aldıkları için eksik bulmaktadır.⁹⁸

İnsan maddi ve ruhani bir varlıktır. İslâm, insanın hem maddi hem de manevi tarafını göz önünde bulundurarak gerçek ve tam bir insan tanımı yapmaktadır. İzzetbegoviç insanı tüm gerçekleriyle tanımlayan İslâm'ın materyalizm ve diğer inançlardan farklı olduğunu belirtmektedir. İslâm'ın, bu önemi ve farkı onun kendi nevi şahsına münhasırdır. Böylelikle İzzetbegoviç üçüncü yolun, kaynağını ve gücünü ilâhî bir kaynaktan aldığını önemle belirtmektedir.

İzzetbegoviç için üçüncü yol bir anahtar kavramdır. Bu anahtar İslâm'ın kendisidir. İdealizm-materyalizm, tin-beden, toplum-birey, medeniyet-kültür gibi ikilemlerin ötesinde bir pozisyonda olan üçüncü yol, kutuplaştırmaları reddeder.⁹⁹ İzzetbegoviç, Batı'nın yaşadığı tüm insani problemlerin Descartes'in düalist anlayışından kaynaklandığına işaret etmektedir. İslâm ise tüm ideolojilerin teorikte kalmış ya da yaşanma tatbiki imkânsız olan tüm görüş ve düşüncelerden uzaktır. İslâm, insanın pratik hayatta nasıl dengede yaşayacağını öğretir. Bu durumu İzzetbegoviç şöyle dile getirmektedir: “Kur'an realist, hemen hemen anti-heroik bir kitaptır. Onu tatbik edecek insan olmadan, İslâm anlaşılmaz, hatta kelimenin hakiki manasında mevcut da olmaz. Platon'un ideaları, Leibniz'in monadları ve Hristiyanlıkta melekler esasen aynı hususa; zaman dışı, mükemmel, mutlak ve hareketsiz bir âleme delâlet etmektedir. Bu âlemi İslâm idealize etmez.”¹⁰⁰ İslâm yaşanması mümkün olmayan bir idea değil, o insanın tüm gerçeklerini göz önünde bulunduran ve ona evrende anlam kazandıracak yaşanabilir bir gerçeklik sunmaktadır. İzzetbegoviç İslâm'ın idealar dünyasında anlatılan kusursuz bir dünyanın ötesinde insanın tüm eksikleriyle beraber tüm aşırılıklardan uzak dengede yaşama biçimini davet ettiğini belirtmektedir.

İzzetbegoviç, duygusal ve ruhî boyutta kendisini Doğulu olarak görürken fikri boyutta ise kendisini Batılı olarak görmektedir. Üçüncü yol çözümünü de bu iki bakış arasındaki dengede bulmuştur. Çünkü onun yaşadığı zamana ve coğrafyaya baktığımızda krallık, faşizm, demokrasi gibi birçok siyasi sistemle muhatap olduğunu

⁹⁸ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 31.

⁹⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, 96.

¹⁰⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, 257.

görürüz. Ayrıca Boşnak, Sırp, Hırvat gibi birçok milletle yaşamıştır. Sırbistan, Hırvatistan, Bosna Hersek gibi birçok ülkeden oluşan coğrafyada yetişmiş bir İslâm mütefekkiridir. Zamanın ve coğrafyanın getirdiği şartlar karşısında İzzetbegoviç, İslâm'ı kalıpsal anlayıştan çıkarıp onun tüm çağlarda insanı ve toplumları nasıl ihya ettiğini göstermiştir. O, Sosyalist Doğu ve Kapitalist Batı arasında sıkışarak tek bir tarafa bağlanmayı doğru bulmayarak üçüncü yol misyonunu ortaya koyarak tüm yaşanan sorunların çözümünün İslâm'ın emrettiği kurallardan geçtiğini ifade etmektedir.

İslâm dinini şekle koymanın, onu bir felsefi düşünce ile eş değer görmenin hatta onu sadece bir ibadet ve ubudiyet dinî olarak görmenin yanlış olduğunu dile getiren İzzetbegoviç, İslâm'ı tüm hayatın içinde görür. İzzetbegoviç Batı'da İslâm deyince oluşmuş ön yargıları şöyle tarif eder: “Materyalistler İslâm'ı her zaman sadece din ve mistik olarak (‘sağ’ temayül); Hristiyanlar ise sosyal ve siyasi bir hareket (‘sol’ temayül) olarak göreceklidir.”¹⁰¹ Hâlbuki İslâm onların yaptığı tüm bu tanımlardan uzaktır. Daha önce de söylediğimiz gibi İslâm Doğu ve Batı şeklinde bir ayrım yapmaz, tüm insanı kucaklayarak bir ve eşit tutar. İzzetbegoviç İslâm'ın kuşatıcı gücünden bahsederken aslında şuna işaret etmektedir: İslâm sadece Doğu kültürüne ait değerlerden ibaret değil o Batı'nın da sahip olduğu bazı değerleri içine almaktadır. Batı, İslâm denilince eğer Doğu kültürünü anlıyorsa bu yanılgıdır. Çünkü İslâm bir bölgenin kültürü ile tanınmayacak kadar büyük bir değerdir. İzzetbegoviç Batı'nın İslâm'ı araştırmadan onu doğrudan bir kalıpta görmesini eleştirirken bir yandan da Doğu'da Müslümanın İslâm anlayışını eleştirmiştir. Doğu halklarının hezimetini ve geri kalmışlığının nedenini ise şöyle dile getirir: “Yani gerileme İslâm'ın varlığından değil yokluğundan, daha doğrusu tatbik edilmemesinden ve dışlanmasından kaynaklanmaktadır.”¹⁰²

Doğu'nun İslâm anlayışını eleştiren İzzetbegoviç özellikle akıl ve nakil arasındaki ilişkide de dengenin sağlanmadığına işaret etmektedir. Tamamen naklin ya da tamamen aklın ön planda olduğu anlayışlardan kaçınmalıdır. Akıl ve nakil arasında gereken denge sağlanmalıdır. Din akıl ile muhataptır ki akıl geriye atıldığında dinin bir kanadı ihmal edilmiş demektir. Saf aklın ön plana çıkartılması da daha önce örnek verdiğimiz gibi

¹⁰¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, 21.

¹⁰² Çağman, “Aliya İzzetbegoviç'e Göre İslâm Dünyasının Gerileme Sebepleri ve Çağdaşlık”, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi: Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç*, 495.

materyalizmi doğurmaktadır. Doğu özellikle nakli ön plana çıkartarak bu dengeyi sağlamada zaman zaman sorun yaşamıştır. Hatta bu sorunlar Müslümanların taraf tutmasına bile sebep olmuştur. İslâm toplumlarında tüm geleneklerin İslâmî olmadığı gibi tüm hukukların da ahlâkî olduğu söylenemez. İzzetbegoviç, İslâm toplumundaki dengenin sağlanması için özelden genele olan yöntemi şu şekilde açıklar:

“Bugünkü Müslüman dünyasında İslâmî ve gayr-ı İslâmî akımların tanımlanması için İslâm birinci, Pan-İslamizm ise ikinci noktadır. Bir toplumun iç düzenini İslâm, dış düzenini ise Pan-İslamizm ne derecede sağlıyorsa o toplum o derece İslâmîdir. İslâm o toplumun ideolojisi, Pan-İslamizm ise onun siyasetidir.”¹⁰³

Müslüman toplumu içinde İslâm’ın yeniden anlaşılmasını birinci hedef olarak göstermesi İzzetbegoviç’in İslâm’ın Müslümanlar tarafından da gerektiği gibi anlaşılmadığını göstermektedir. Salt geleneksel düşüncenin din üzerindeki etkisine dikkat çekerek üçüncü yolun aslında İslâm’ı doğru anlamaktan geçtiğini söylemektedir. İzzetbegoviç 19. yüzyılda birçok İslâm ülkesinin bağımsızlığını kazanmasını öze dönüş ve silkinme hareketi olarak tarif eder. “Buna göre Aliya, Müslüman toplulukları pasif kalmaya mahkûm eden ve hiçbir umuda yer bırakmayan ‘realizmi’ yok saymaktadır”¹⁰⁴

Aslında İzzetbegoviç’in üçüncü yol çözümüne benzer düşünceleri Muhammed İkbal, Hasan el-Benna, Seyyid Kutup, Fazlurrahman, Ali Şeriatî gibi bazı düşünürlerde de tarihte görmekteyiz. Ancak Batı’da doğmuş ve yetişmiş bir mütefekkir olan İzzetbegoviç’in Doğu ve Batı arasındaki münasebetleri daha detaylı analiz etme imkânı olmuştur.

Aliya İzzetbegoviç Batı’nın düşünce sistemleri karşısında üçüncü yolun ne olduğunu ifade ederken aslında Müslüman toplumlarına da kalıplardan uzak İslâm’ı anlatmış oluyordu.

Muhammed İkbal’in düşüncelerine paralel bir yol izleyen İzzetbegoviç, İkbal gibi insanın üç merhaleden geçerek kâmil bir benliğe ulaştığını savunmaktadır. Bu merhalelerden birincisi insanın kendisinin farkına varmasıdır. İkinci merhale kendisinin

¹⁰³ Aliya İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, (Çev. Rahman Ademi), Fide Yayınları, İstanbul 2010, 54-55.

¹⁰⁴ Erdal Baykan, *Aliya Okumaları: İslâm Deklarasyonu*, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya, 2016, 143.

farkına varan benliğin diğer var olan benlikleri kabul etmesidir. Üçüncü merhale ise benliğin tümüyle kendini tamamlayarak ilâhî huzura layık olmasıdır.¹⁰⁵

Anlaşıyor ki Muhammed İkbal'in "kâmil ben" kavramına yüklediği yaşam görüşüne benzer şekilde İzzetbegoviç'in de ilk hareket noktası olarak tüm gerçekleriyle (maddi-manevi) "insan kavramı" benzerlik göstermektedir. İzzetbegoviç diğer yenilenme taraftarı sayılabilecek mütefekkirlerden farklı olarak İslâm'ın hem Doğu'da hem de Batı'da yanlış anlaşıldığını vurgulamaktadır. Üçüncü yol da Doğu ve Batı arasında sıkışan bir düşüncenin ürünüdür. İslâm'ın doğru anlaşılması için çağın tüm gerçeklerini kabul etmek ve İslâm'ı da bu gerçekleri doğrultusunda yorumlamak elzendir. Doğru anlaşılan İslâm yeni fikirler üretir, dinamizmi devreye koyar ve yeniden doğuşu da meydana getirmiş olur. Üçüncü yolun dinamiklerini aslında şöyle özetleyebiliriz: Eleştirel düşünme, sorgulama, deney ve bilime önem verme, diğer İslâm ülkeleriyle iş birliği ve eğitimin çağın gerçekleriyle uygunluğudur.

İzzetbegoviç uygarlıkların yükselmelerini ve kabiliyetler çerçevesinde gelişimlerini İslâmî hedeflerle kıyaslarken onların her zaman eksik kalacaklarını dile getirmektedir. İzzetbegoviç çağdaş uygarlıkların tüm gelişimlerinin İslâmî hedeflerle benzerlik gösterdiğini ancak hedeflere ulaşma konusunda uygarlıkların İslâmî anlayıştan koptuğunu belirtmektedir. Ona göre bu gelişmelerin hiçbiri İslâmî değildir ve İslâm'a götürecek kudrete sahip değildir. İzzetbegoviç çağdaş uygarlıkların insanların kalplerinde belirmediğini onların tutarsız ve kusurlu olarak zorla meydana getirildiğine işaret etmektedir. İslâm ise kalplerde filizlenerek temellenmektedir. Bundan dolayı ruhsuz bir şekilde kurulan tüm kuramların ve ideolojilerin eninde sonunda çökerek bir hezimet hâlini alacağını vurgulamaktadır.

Aliya İzzetbegoviç ile Muhammed İkbal'in fikirsel anlamda birçok ortak noktası bulunmaktadır. Bu ortak noktaların en barizi ise İzzetbegoviç'in üçüncü yol olarak tarif ettiği çağa göre doğru anlaşılan İslâm dinidir. Her iki mütefekkirin de kendilerine vazife gördükleri şey, İslâm kaidelerinin canlandırılması ve İslâm dünyasının düştüğü hezimetten kurtarılmasıdır. Her iki mütefekkir de çarenin İslâm dininin gerektiği gibi anlaşılması ve yaşanmasından geçtiğini belirtmişlerdir.

¹⁰⁵ Bkz. Aliye Çınar Köysüren, "Aliya İzzetbegoviç Düşüncesinde Din ve İslâm", *Üsküdar Belediyesi Doğu Batı Arasında İslâm Birliği İdeali Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Merve Akkuş Güvendi, İstanbul 2013, 87.

2.2. İSLÂM TOPLUMU NEDEN GERİ KALDI

2.2.1. İslâm Ahlâkından Uzaklaşan Müslümanlık

Ahlâk kavramı Aliya İzzetbegoviç'in düşünce dünyasında merkezi bir konumdadır. İzzetbegoviç, tüm düşünce sistemlerini ahlâk kavramı üzerine inşa etmiştir. Ahlâk kavramını, doğru ve yanlışların birbirinden ayrılması için ayraç olarak görerek, ahlâkı insanın olmazsa olmaz bir vasfı olarak tanımlar.

İnsanın doğru veya yanlış, iyi ya da kötü olarak nitelendirilmesine yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışların bütünü ahlâkın konusunu içermektedir.¹⁰⁶ “Ahlâk, insan eylem ve davranışlarının düşünüp taşınmadan kolayca meydana gelmesini sağlayan yetenektir.” “Ahlâk, kişinin içine kök salmış bir mekanizma ve içsel bir yapıdır.” “Ahlâk, iyi ve kötüyü bize bildiren bir kurallar manzumesidir.”¹⁰⁷ Hilmi Ziya Ülkene göre ise ahlâk, insanlığın kabul ettiği ve başka kesinlik ölçüleriyle ölçülemeyen hareketlerimize ait değerlerin toplamıdır.¹⁰⁸

İzzetbegoviç ahlâkı ele alırken onu en sağlam bir temele yani dine dayandırır. Din ve ahlâk insanlık tarihi boyunca birbiriyle ilişki halinde olmuşlardır. Din ve ahlâk arasındaki bu bağ dinamik bir şekilde kendini yenileyerek günümüze kadar gelmiştir. Bundan dolayıdır ki din insanlık tarihi kadar eskidir. Yani insan var olduğundan beri ahlâkî normların dayandığı din ile irtibat halinde olmuştur. İzzetbegoviç inançsız bir toplumda ahlâkın akıbetini şöyle dile getirir; “Ateizm eninde sonunda ahlâkı inkâr eder ve her gerçek ahlâkî diriliş, dinî bir yenilenme ile başlar. Ahlâk, isteklere ve davranış kaidelerine dönüştürülmüş dindir.”¹⁰⁹ İzzetbegoviç ahlâkı dinin pratik hali olarak görmektedir. İzzetbegoviç herhangi bir dine inanmadan ahlâklı yaşayan insanların olduğu ancak bunların inançsız olarak yaşayan ahlâksız insanlara kıyasla yok denecek oranda olmalarına dikkat çekmektedir. Ayrıca laik sistemle yönetilen devletlerin okullarında ahlâk derslerinin toplumun inandığı dinin ahlâkına göre düzenlemesini de tamamen dinsizliğin zorluğuna işaret eder. Dinsiz bir toplum her türlü yozlaşmaya ve olumsuz değişimlere açıktır. Toplumsal anlamdaki ahlâkın doğru bir şekilde evrilmesi

¹⁰⁶ Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara 2016, 22.

¹⁰⁷ Kadir Canatan, *Ahlâk Felsefesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2019, 17.

¹⁰⁸ Hilmi Ziya Ülkene, *Ahlâk*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2016, 35.

¹⁰⁹ R. İhsan Eliaçık, *Aliya İzzetbegoviç*, Tekin Yayınevi, İstanbul 2019, 83.

için güçlü dinamikleri olmalıdır. Aksi halde olumlu bir değişim ve dönüşümden bahsetmek mümkün olmayabilir.

Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde din ve ahlâk birbirine bağlı şekilde geçer. Maide, Nur, Meryem sureleri başta olmak üzere birçok surede din ve ahlâkın birbirine bağlılığı net bir şekilde ifade edilmektedir. İzzetbegoviç'in ahlâk anlayışı da Kur'an'a paralel bir ahlâk anlayışıdır. İzzetbegoviç ahlâklı hareketin ölçüsünü görünür olandan ziyade görünmeyen ve asıl ölçüt olan niyetle değerlendirir. "Ahlâka uygunluk doğru harekette değil, ancak ve ancak doğru niyettedir."¹¹⁰ diyerek pragmatistlere de anlayabilecekleri şekilde örnek vererek haklılığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. "Eğer hayatımı tehlikeye atmak suretiyle, komşumun çocuğunu kurtarmak üzere yanan eve girip, kucağımda ölmüş çocukla dönsem, neticesiz kalan hareketimin kıymetsiz olduğu söylenebilir mi? Faydasız bu fedakârlığa, neticesiz bu teşebbüse kıymet veren şey işte ahlâktır."¹¹¹ Bu örnek ile her hareketi faydaya bağlı kılan pragmatistlerin gerçek hayat karşısında ne kadar anlamsız bir ölçüt ile sınırlı kaldıklarını göstermektedir. Fayda elbette ahlâkî olan için gaye olabilir ancak faydayı tek gaye yapmak insanın vicdanını ve gerçek bir adaleti sekteye uğratmaktadır.

Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi İzzetbegoviç ahlâkî hayatının merkezine alarak her şeyi ahlâka göre dizayn eder ve ahlâkî şöyle tanımlar: "Ahlâkın faydalı olduğu şekilde, ahlâkın çıkarlarımızın türevi olduğu şeklinde ifadeye çok yakındır ki bu da ahlâkın inkârıdır. Çıkar ve faydalardan bağımsız, kendi başına özerk bir değer olarak ahlâk, ancak vazife prensibine dayandırılabilir ve bu prensip de dinden kaynaklanır."¹¹² İzzetbegoviç dinsiz bir ahlâkî anlamsız görmektedir. Çünkü yaratıcının olmadığı bir evrende insan da sorumluluk da olmaz. Ahlâkî, yaratılmanın en büyük sorumluluğu olarak görmektedir. İzzetbegoviç Müslümanların bazı hasletlerden dolayı yanlışla düştüğünü ve böylelikle Kur'an'ın emrettiği ahlâktan uzaklaştıklarını dile getirmektedir. Müslüman sorumlu olduğu ahlâkî davranışlardan uzaklaşınca İslâm diyarlarında suç oranları da yükselmektedir. Emredilen ahlâkın kaybedilmesiyle beraber ümmet bilinci de kaybolmaktadır. Kur'an birçok ayetinde hırsızlığı, kumarı, alkolü vb. reziletleri

¹¹⁰ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslâm*, 159.

¹¹¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı arasında İslâm*, 159.

¹¹² Aliya İzzetbegoviç, *İslâmi Yeniden Doğuşun Sorunları*, (Çev.: Rahman Ademi), Fide Yayınları, İstanbul 2014, 224.

yasaklamış hatta kötü olan yola götürecek her şeyi *seddi zera'i* ile kapatmıştır. Ancak ne yazık ki bu reziletler Müslüman toplumları içinde sık görülür hale gelmiştir. Faziletlerin emredildiği ilâhî bir kitabın mensupları neden bu kötü hasletlerde kendi benliklerinden uzaklaşmaktalar?

İzzetbegoviç'e göre insanı niyetine göre iki güç hareket ettirmektedir. Bu güçler "vazife ve menfaattir. Vazife ahlâkın, menfaat ise siyasetin merkezi mefhumudur. Vazife hiçbir zaman menfaatçi olmadığı gibi, menfaatin de ahlâkla ilgisi yoktur."¹¹³ İzzetbegoviç'e göre vazifenin bilinci sorumluluktan gelir. Bu sorumluluk ise dışarıdan bir baskı olmaksızın insanın vicdanından çıkar. Vazifede eylem sonunda ulaşılabilecek bir fayda ve menfaat beklentisinden ziyade, iyi niyetten dolayı eylemin bizatihi kendisi değerlidir. Buna daha önce örnek olarak verdiğimiz yanan evdeki çocuğunu kurtarmak için girişilen hareketi gösterebiliriz. Hareketin sonucu değil harekete girerken amaçlanan niyet önemlidir. Bu örnek aslında bize şunu da ayırt etmemize yardımcı olmaktadır: Peygamberi taklit etmek mi yoksa onu örnek almak mı? Taklit bilinçli yapılan bir hareket değildir. Ancak örnek almak hareketin amacına, niyetine göre yapılan bilinçli harekettir. Anlıyoruz ki vazifenin esası niyet, irade ve eylemlerde oluşmaktadır. Menfaatin kaynağı dünyalıktır, vazifenin kaynağı ise vicdandır.

İzzetbegoviç'in insanın amaçlı yaptığı hareketleri vazife ve menfaat olarak ayırması Immanuel Kant'ın ahlâk yasasını anımsatmaktadır. Nitekim Kant da hareketin getireceği fayda ya da zarardan önce amaçlanan niyetin önemli olduğuna vurgu yapmaktadır.¹¹⁴ Ancak İzzetbegoviç ahlâkın temeli olarak dini gösterirken Kant, ahlâklı eylemi bir insan ödevi olarak hiçbir denetim ve emir olmaksızın yapılması gerektiğini belirtmektedir.

Buraya kadar İzzetbegoviç perspektifinde ahlâk nedir, ahlâk ve din ilişkisi ve ahlâkın kaynağına değinmiş olduk, bundan sonra ise İzzetbegoviç'in tarif ettiği İslâm ahlâkının Müslüman toplumunda neden gerektiği gibi yaşanılmadığına değineceğiz.

İzzetbegoviç Müslüman toplumunun ahlâkî olumsuzluklarını ilk başta İslâm'dan uzaklaşmaya bağlayarak Müslümanları eleştirmektedir. "Müslüman toplumu eğer tecdit yolunda ilerlemek istiyorsa bunun en büyük muhtevasını İslâm dininde görecektir.

¹¹³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, 162.

¹¹⁴ Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, (Çev.: İ. Z. Eyüboğlu), Say Yayınları, İstanbul 2013, 251.

Çünkü akla, yenilenmeye önem veren, tüm hurafe ve batılardan sıyrılmayı hedefleyen ve çağın tüm gereklerini yakalamayı amaçlayan İslâm'dır. İslâm'ın önerdiği yaşam tarzında iman ile salih amel, dua ile çalışma, mescit ile fabrika birlikte yer alır."¹¹⁵ Dünya ve ahiret inancı arasında denge sağlanmalı biri diğerine feda edilmemelidir. Kur'an'da bu denge birçok ayette vurgulanmıştır. İslâm inananlara dünyayı imar, inşa ve ıslah etme misyonunu yükler. Sedd-i zerâi ilkesi ile kötülükten önce kötülüğe götüren yol engellenir. Aynı zamanda İslâm dininin bir ilkesi olan *el-emri bi'l-marûf ve'n-nehyi ani'l-münker* (iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak) ile tüm kötülüklere karşı bir hareket emri verilmiştir. Ancak bugün Müslümanların birbirlerine karşı duyarsızlıkları toplumsal bir yozlaşmayı da beraberinde getirmiştir. İslâm, akli ve bedeni mahveden tüm uyuşturucu maddelerini yasaklamıştır. İnsanlar arasında yardımlaşmayı zekât ile farz kılmıştır. İslâm dinî namaz ile inananları maddi ve manevi kirlerden ve günahlardan korumayı hedeflemiştir. Hac ibadeti ile birlik, beraberlik ve dünya süsünden arınmayı amaçlamıştır. Anlaşıyor ki dinin emrettiği ibadetlerin ameli hayatta da görünür olması gerekmektedir. İzzetbegoviç hem namaz kılan hem de ahlâksız olan bir Müslümanın olunmayacağı görüşündedir. Namaz insanı ahlâkî anlamda olumlu bir yönde değiştirmiyorsa anlamını kaybettiğini dile getirmektedir. Aynı şekilde diğer tüm ibadetleri de bu şekilde değerlendirmektedir.

İzzetbegoviç İslâm âlemindeki olumsuzlukların ana sebebini Müslümanların İslâm'ın emrettiği hükümlerden uzaklaşarak bir yaşam sürmesine bağlamaktadır. Bu da gerilemeye sebep olan İslâm'ın varlığının değil İslâm'ın yokluğunun neden olduğunu göstermektedir. İzzetbegoviç de yeniden dirilişin yaşanması, İslâm coğrafyasının canlanarak dinamizmin yeniden devreye koyması ve tüm Müslümanları yeniden aynı amaca yönelmesini gerekli görmektedir. Bunun gerçekleşmesi için de Müslümanların dinin emrettiği şekilde yaşam sürmesinin şart olduğunu dile getirmiştir.

İzzetbegoviç yaşamın anlam bulması ve gerekli gelişimlerin sağlanması açısından İslâm'ı tek çıkış yolu olarak görmektedir.

İzzetbegoviç Müslüman toplumlarına ikinci eleştirisini ise Allah inancının mahiyeti üzerinden yapmaktadır. Kur'an ilk başta inanlarını tek ve bir olan Allah inancı etrafında birleştirmeyi amaçlar. Daha sonra ise adil, merhametli, kâdir-i mutlak ve

¹¹⁵ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 43-47.

mâlikü'l-mülk olan Allah inancı etrafında Müslümanların bir vücut, bir bütün olmasını hedefler. Ancak Müslüman toplumlarında yılgınlık, atalet, tembellik, boş vermişlik baş göstermektedir. *Allahu Ekber* ve *Lâ ilahe illallah* bir yandan içindekilerle birlikte yerlerin ve göklerin Allah'ın olduğunu diğer yandan da kendinde güç vehmeden müstekbirlerin vehimlerinin sahte olduğunu deklare eden birer paroladır.¹¹⁶ Hâlbuki Kur'an Müslümanı her zaman motive eden ve onu şuurlu bir şekilde emredilen hayatın şartlarının yakalanması için harekete geçiren ilâhî bir kitaptır. Allah inancı, zalimlere, adaletsizliklere ve yeryüzündeki tüm bozguncu hareketlere karşı Müslümanın direnç kaynağıdır. İzzetbegoviç, Müslümanın Allah'a boyun eğmekle aslında tüm sahte otoritelere karşı başkaldırdığını ve böylelikle gerçek bir özgürlüğe de adım attığını belirtmektedir.

İzzetbegoviç'e göre Müslümanların gerilemesine sebep olan ve yenilenme aktivasyonunu engelleyen başka bir eleştiri noktası ise muhafazakâr dinî kişiliklerdir. Gelenekçi olarak tabir edilen bu din ilahiyatçıları dinin tamamen yorumlandığını ve mevcut yorumlarla her sorunun çözüleceğinin görüşündedirler. Yeni ve özgün bir yorum onlar için tehdit teşkil etmektedir. Değişim ve dönüşüme göz yummuş bu dinî grup, zamanın ve coğrafyanın getirdiği yeni durumlar ve ihtiyaçların karşılanması için yenilenme hareketinin yaptığı her hamleyi sorgulamadan dinin bütünlüğüne ve kutsiyetine yapılmış bir durum gibi algılayarak yargılama yoluna gitmektedirler. İzzetbegoviç, İslâm'a karşı duyulan sevgi ve onu koruma içgüdüsünden kaynaklandığını düşündüğü bu tavrı patolojik, gericilik ve dar ufukluluk olarak niteler.¹¹⁷ İzzetbegoviç bu tarz din adamlarını dinî koruma güdüsüyle aslında dine en çok zarar veren kişiler olarak görmektedir. Ayrıca dinin sadece formel boyutu ve şekliyle ilgilenen bu din adamlarından yenilenme adına bir hareket de beklenmeyeceğini ifade eder. Daha önceden de açıkladığımız salt taklit ile dine sarılarak örneklik boyutunu da ihmal etmişlerdir. Şekilden ibaret tutulan bir İslâm'ın müntesiplerinden gereken ahlâkın gösterilmesi de beyhude olur. İslâm'ı kalıpsal bir şekilde tutmak onun özüyle çelişmektedir. O her çağın ihtiyaçlarına cevap veren ve yeniliği kendi içinde bir dinamik olarak taşıyan bir dindir. İzzetbegoviç'e göre de ahlâkları bir toplum da ancak çağa göre yorumlanmış İslâm dininden beklenir. Bu başlıkla Müslümanın kendi ahlâkından neden

¹¹⁶ İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, 223.

¹¹⁷ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 22.

ve nasıl uzaklaştığını vermeye çalıştık. Ayrıca bir sonraki başlığımız olan *Batı Karşısında Hareketsizlik ve Dirayetsizlik* konusunda da Müslümana yakışmayan ahlâkî tutumun dolaylı olarak uluslararası arenaya yansımaları işleyeceğiz.

2.2.2. Batı Karşısında Hareketsizlik ve Dirayetsizlik

Tüm İslâm uluslarının siyasi arenadaki son ortak temsilcisi olan Osmanlı İmparatorluğunun 18. yüzyılda gerilemesi ve daha sonraki süreçte de yıkılmasıyla Müslüman dünyası siyasi birlikteliğini kaybetti. İngiltere'nin Hindistan'ı işgal etmesinden 1919 tarihine kadar neredeyse bağımsız hiçbir İslâm ülkesi kalmamıştır. Müslüman dünyasındaki bu siyasi istikrarsızlık sürecinde her ulus kendi kaderini çizmek için harekete başladı. Siyasi dehası ve bilge kişiliği ile kendi ülkesine yöneltmiş emperyalist hareketleri ve soykırımları amansız verdiği mücadeleyle bertaraf eden İzzetbegoviç İslâm dünyasındaki gerileme sebepleri üzerinde önemle durmuştur.

Müslümanların birliktelikten uzak kalmaları yaşanan olumsuz tablonun ilk sebeplerindendir. Böylelikle Müslümanlar emperyalist güçlerin sömürsüne ve onur kırıcı tavrına maruz kalmışlardır. Birlik ve beraberliğin önemini İzzetbegoviç şu sözlerle dile getirmektedir: “Her Müslüman ülkenin önünde bulunan alternatif açıktır. Ya diğer Müslüman ülkelerle birlik içinde ayakta kalmayı, ilerlemeyi ve her meseleyle başa çıkacak gücü garanti edecekler veya her geçen gün daha fazla gerileyecek ve zengin yabancılara bağımlılık içine düşeceklerdir. Çağdaş tarihî an bu birlikteliğe yeni bir boyut kazandırmaktadır.”¹¹⁸ İslâm kardeşliği; aile, kabile vb. tüm asabiyet bağlarını, maddî farkları ve tüm gruplaşmaları aşarak aynı kibleye dönmüş bireylerin oluşturduğu birliğe denir. Tevhit inancı etrafında birleşen Müslümanlar ne renklerinden ne dillerinden ne de herhangi bir farklarından dolayı birbirlerinden üstündürler. Onları kardeş yapan da takva dışındaki tüm üstünlük ifadesi sayılabilecek her şeyden soyutlanmalarıdır. İzzetbegoviç İslâm toplumunun birlikteliğini sosyal ve ekonomik çıkarlardan uzak ve ondan daha üstün olan dinî ve duygusal bir bağdan geldiğini hatırlatmaktadır. Müslümanın amacı bu dünya ile sınırlı değildir. Bu dünya ile beraber ahireti hedefleyen Müslümanın birlikteliği her ortaklıktan ve her bağdan daha güçlüdür.

¹¹⁸ İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, 45.

Ancak bugün Müslüman dünyası bu birliktelikten uzak görünmektedir. Mezhepçilik ve ekonomik çıkarların ümmet olma bilincini baltaladığı bu süreçte tüm İslâm ülkeleri Batı karşısında hareketsiz ve dirayetsiz bir tutum içinde beklemektedirler.

İzzetbegoviç Müslümanın tüm olumsuz gidişata karşı hareketsiz durmasına sert bir şekilde karşı çıkarak bu konuda şöyle der: “Bizim açık düşünce psikolojimizden iki şeyi ortadan kaldırmak gerekir: Mucizeye inanç ve başkalarının yardımı. İnsanların çalışma ve bilgi sonucunda ürettikleri mucizeler dışında mucize yoktur. Düşmanlarını mucizevi yolla kovacak, fakirliği ortadan kaldıracak, refah ve aydınlığı ekecek herhangi bir Mehdi yoktur. Mehdi, bizim tembelliğimizin adıdır. Sıkıntılar ve sorunların ağırlığı imkânlar ve mücadele vasıtalarıyla kıyaslanamayacak derecede büyük olduğunda güçsüzlüğümüzden büyüyen yalancı bir umuttur.”¹¹⁹ İzzetbegoviç’e göre bir kurtarıcı bekleme umudu aslında tembelliğin bir sonucudur. Hareket ve dirayeti bir başkasından beklemek beyhudedir. Bu hareket ve dirayeti Müslüman toplumların kendi benliklerinde başlatmaları gerekmektedir.

İzzetbegoviç Müslümanların birlik olma ülküsünü Pan-İslamizm kavramıyla dile getirmektedir. Pan-İslamizm ümmetçiliğin bir diğer adı olarak siyasi arenada tüm Müslüman ülkelerini bir araya getirme, tek çatı altında birleştirme düşüncesidir. Ancak bunu engelleyen ve Müslümanın hareketsiz ve dirayetsiz kalmasına engel olan bazı hasletler Müslüman ulusları arasında yaygınlaşmıştır. Birlik olmak İslâm ülkeleri için artık bir zorunluluk haline gelmiştir. İzzetbegoviç İslâmsız bir vatan sevgisinin olmayacağını da vurgulamaktadır. İslâm’ı bir milliyet değil Müslümanların üst milliyeti olarak tanımlayan İzzetbegoviç bu eksendeki tutumunu şöyle dile getirir: “Ülküsel ayrılıklar (cemaatler, mezhepler, siyasi partiler vb.) bu birlikte ayırıcı olarak ileri sürülen ne varsa bu birliğe aykırıdır ve böylece bunlar sınırlandırarak ortadan kaldırılmak zorundadır. Bugünkü İslâm dünyasında İslâmî ve gayri-İslâmî akımların tanımlanması için İslâm birinci, Panislamizm ise ikinci noktadır. Bir toplumun iç düzenini İslâm, dış düzenini ise Panislamizm ne derecede sağlıyor ise o toplum o derecede İslâmîdir. İslâm o toplumun ideolojisi, Panislamizm ise onun siyasetidir.”¹²⁰ Anlıyoruz ki İzzetbegoviç Müslüman toplumu içinde ayrı bir “biz” grubunu kabul

¹¹⁹ İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, 45.

¹²⁰ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 54-55.

etmemektedir. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta Müslüman toplumu içinde zuhur eden grubun kendilerini diğer Müslümanlardan ayrı görmesidir. Böyle kurulan tüm gruplara ve oluşumlara İzzetbegoviç karşıdır.

Batı karşısında harekete geçmeyi ve yenilenmeyi engelleyen başka bir engel de geçmişin inkâr edilmesidir. Müslüman toplumu içinde kendilerini ilerici ya da çağdaş olarak tanıtan bir grup insan çağdaşlaşmayı geleneğin reddedilmesinde görmüştür. İlerlemek için toplumun kendini Batı'ya teslim etmesini düşünen bu zihniyet aslında dolaylı yoldan dinin ilerlemeye engel olduğunu ifade etmektedir. Modernizmin hayata geçirilmesi için dinle ve İslâmî gelenekle ilgili tüm bağlardan kopmayı hedeflemektedirler. İzzetbegoviç'e göre böyle düşünenler Müslüman toplumu içindeki tüm İslâmî değerler yerine Batılı değerlerin ikame edilmesiyle olağan üstü bir ilerlemenin olacağını düşünen batıcılardır. Toplumun zihnini bulandıran bu tarz gruplar Batı karşısında harekete geçmeyi de engellemektedir. Hâlbuki tarih boyunca Batılı devletlerin girdiği toplumları açlığa, sefaletle mahkûm ettiklerine göz yuman bu Batı taraftarı grup hakkında İzzetbegoviç şu sözleri söyler: Bunlar İslâm dünyasının geri kalmışlığının reçetesini içeride aramak yerine başkalarına ait yabancı reçetelere sarılmaktadırlar.¹²¹

Hâlbuki Müslümanların birlik olmaları ve harekete geçmeleri için birçok fırsata sahiptirler. İlk başta tüm Müslümanların birlik olmalarını sağlayacak olan en önemli neden aynı yüce değerlere inanmasıdır. Kur'an'da müminlerin kardeş olduğu birçok ayette vurgulanmıştır. "Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sınıksız sarılın. Parçalanıp bölünmeyin. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz."¹²² Müslümanın kardeşlik hukuku Kur'an'ın emri ile sabittir. Bir Müslümanın da en yüce değeri Allah'ın emri olduğuna göre hiçbir sebep bu kardeşliği sekteye uğratmamalıdır.

İslâm toplumunun sahip olduğu başka bir fırsat da Müslümanın muazzam bir geçmişe sahip olmasıdır. Yenilenme en büyük cesareti aslında önceki nesillerin ortaya koyduğu kültürel ve siyasi mirastan almaktadır. İslâm dinî Hz. Muhammed'in

¹²¹ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 21-24.

¹²² Al-i İmran: 103/10.

önderliğinde cahiliye döneminin Arap kabilelerini ihya ve ıslah etmiştir. Bahsi geçen kabileler yıllarca durmadan savaşmışlardır. Ancak Hz. Muhammed'in onları İslâm ile bir araya getirmesi, kardeş yapması ve onları bir amaç etrafında birleştirmesi bizim bugüne örnek alacağımız en büyük mirastır. Hz. Muhammed'in nübüvvetinden önce cahiliye devri yaşayan Arabistan Hz. Muhammed'in nübüvvetinden sonra insanlık onuruna yakışan bir medeniyet inşa etmeye başlamıştır. Bir asır içerisinde büyük bir alana yayılan bu ihya faaliyeti aslında yeni bir dünya inşa etmiş oluyordu. Bu yenedünyada Arap yarımadasını aşarak başta Şam, Bağdat, Kahire gibi şehirler olmak üzere, Maveraünnehir, Anadolu ve Endülüs'e kadar uzanan bir coğrafyada muazzam bir medeniyet ve kültür inşa etmiştir. Dönemin eğitim ve öğretim faaliyeti veren medreselerin mükemmel müfredatıyla, dinî ve pozitif ilimleri bir arada vermesiyle birçok alanda çığır açan başarıları elde etmişlerdir. Bu medreselerde Müslümanlar eğitim gördüğü gibi dünyanın birçok bölgesinden gelen gayrimüslimlere de eğitim hakkı tanınmıştır. Müslümanları bugün Batı karşısındaki düştüğü bu çaresizlikten kurtaracak olan da kendi şanlı geçmişidir. Bu geçmiş kim olduğumuzu neyi kaybettiğimizi ve neyi kazanmamız gerektiğini göstermektedir. İzzetbegoviç bu durumu şöyle açıklar: Ne olduğunu ve köklerinin nereden geldiğini bilmeyenler, nereye gideceğini ve yüzünü neye doğru çevirmesi gerektiğini bilir mi?¹²³ Bir toplumun geçmişinden koparak medeniyet inşa etmesi mümkün değildir. Bugün Müslüman toplumuna özellikle kitle iletişim araçlarıyla modern denilen sahte bir kültür aşıl原因arak geçmiş ile bağları zayıflatılmaktadır. Geçmişinden haberdar olmayan Müslüman bireylerden atılım, dirayet ve hareket beklenemez. İslâm tarihinde önceki nesillerin inşa ettiği insanlık onuruna yakışan kültür, medeniyet ve şanlı geçmiş bugüne ışık olmalıdır.

Müslüman dünyasının harekete geçmesi için başka bir fırsat da sahip olduğu yeraltı ve yerüstü zenginlikleridir. Deniz, kara ve hava ulaşımında Müslüman ülkelerin stratejik bölgelerde olmaları büyük bir avantaj sağlamaktadır. Müslümanlar Avrupa ve Asya'nın birbirine bağlandığı kanal ve boğazlara hâkimdirler. Müslümanların sahip olduğu bu kanal ve boğazlar uluslararası ticari ve askeri alanda büyük önem arz etmektedir. Birçok su kaynaklarına sahip olmanın yanı sıra yeraltı madenlerinin zenginliği de ayrı bir avantajdır. Çağdaş dünyada özellikle zenginliğin unsuru sayılan

¹²³ İzzetbegoviç, *İslâmi Yeniden Doğuşun Sorunları*, 29-30.

petrol ve doğalgazın %50'den fazlasının Müslüman ülkelerde olması da İzzetbegoviç'e göre hem bir risk taşımakta hem de büyük bir gücün elde bulundurulması demektir. Batı'nın Doğu'ya karşı bölücü ve yıkıcı tutumunun arkasında da aslında Müslüman toplumunun sahip olduğu zenginlikler vardır. Birçok İslâm ülkesinin Batı'nın emperyalist devletleri tarafından işgal edilmesi de aslında sahip olunan zenginliği kanıtlamaktadır. Bu işgal ve sömürü hareketleri de İzzetbegoviç'in işaret ettiği risklerdir. Ancak bu risklerle beraber İzzetbegoviç'e göre İslâm dünyasındaki açlığı, sefaleti sona erdirecek ve Müslüman ülkeleri çağın gelişmiş olan ülkeleri arasında yarışacak düzeye getirecek olan da Allah'ın bir lütfu olan bu zenginliklerdir.¹²⁴ Müslüman dünyasının sahip olduğu bir diğer avantaj da nüfustur. Müslümanlar dünya nüfusunun %24'ünü oluşturmaktadırlar. Bu yüzdelik 1.8 milyar Müslümanın olduğuna denk gelmektedir. Özellikle Müslümanlarda genç nüfus oranı dünya ortalamasının üstündedir. İzzetbegoviç'e göre coğrafi olarak birinci mevkide, muazzam doğal maden yataklarına ve 1.8 milyarlık dinamik bir nüfusa sahip Müslüman halkları dünyada uzun süre mevcut pozisyonunda kalamaz ve kalmamalıdır. Bu anormal duruma son verecek yeni Müslüman neslin önüne engel olabilecek hiçbir güç yoktur.¹²⁵

İzzetbegoviç'e göre bir başka fırsat da eğitim ve terbiyede İslâm'ın emrettiği yolun kıymetidir. Kendi değerleri ve ihtiyaçları doğrultusunda verilen bir eğitim sistemi yenilenmeyi de beraberinde getirecektir. Kendi değerleriyle yoğrulmuş bir eğitim sisteminde topluma yabancılaşmış ve toplumun değerleriyle çelişen aydınlar yerine toplumun kendi milli aydınlarını da yetiştirmiş olacaktır. Toplumun kendi aydınlarını yetiştirmesiyle de aslında aydın kesim ile toplum arasındaki uçurum kapanacak ve değişim ve yenilenme bir üst kesimden ziyade toplum içinde yaşanır hale gelecektir. Kendi aydınlarının etrafında toplanan Müslüman kitleler onların rehberliğiyle üzerine serpilmiş ölü toprağından silkinerek harekete geçecektir.¹²⁶

İzzetbegoviç Müslümanların bu fırsatlara rağmen hareketsiz ve dirayetsiz kalmalarını sert bir şekilde eleştirmektedir. İzzetbegoviç'in bu eleştirisine de hak vermek gerekir. Çünkü İzzetbegoviç Avrupa'da bir avuç Müslüman ile Hırvat ve Sırp ordularına karşı verdiği amansız mücadele sonucunda kazandığı büyük zafere karşın

¹²⁴ Bkz. İzzetbegoviç, *İslâmi Yeniden Doğuşun Sorunları*, 138.

¹²⁵ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 16.

¹²⁶ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 39-40.

zulme uğramış onca İslâm toplumunun mücadelesiz duruşu İzzetbegoviç'e göre kabul edilemez bir durumdur. Aliya İzzetbegoviç, halkına zulmeden, onlara acı çektiren insanlara karşı bile kalbinde ne bir intikam arzusu ne de vahşi duygular taşımıştır.¹²⁷ İntikam almayacak mısınız? sorusuna İzzetbegoviç'in yapacak daha önemli işlerimiz var demesi de aslında onun tüm kişisel duygularından önemli tuttuğu İslâm toplumunun geleceğidir.¹²⁸ İzzetbegoviç gayrimüslimlerden bile intikam almak için harekete geçmez iken Müslümanların birbirleri arasında intikam savaşına girmeleri onların ne denli bir yanlışın içinde olduklarını da göstermektedir. Bugün sayıları milyarları bulan Müslüman toplumunun işaret ettiğimiz fırsatlara rağmen hareketsiz ve dirayetsiz durmaları kabul edilir bir durum olarak görülmemelidir. İslâmî bir diriliş için sadece devletlerden ya da devlet yöneticilerinden yenilenmeye dair emare beklemek yanlıştır. Her Müslüman birey kendisine emredilen şekilde kendisini çağa ve tüm değişimlere adapte ederek İslâm sancağını daha da ileri bir düzeye taşımayı vazife edinmelidir.

¹²⁷ Ümit Hacıoğlu, Cüneyt Yenigün, *Bosna-Hersek: Batı'nın Güvenini Kaybettiği Medeniyet*, Nobel Yayınları, İstanbul 2010, 671-691.

¹²⁸ Bkz. İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 66.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL VE ALİYA İZZETBEGOVİÇ'İN DİNİ YENİLENME DÜŞÜNCELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Muhammed İkbâl ile Aliya İzzetbegoviç farklı zamanlarda ve farklı bölgelerde yaşamışlardır. Bu farklılıklara rağmen her iki düşünür de İslâm toplumunun gerilemesine neden olan benzer sebeplere işaret etmişlerdir. Her iki mütefekkirin tespit ettiği sorunlar bir bölgeye müstakil olmayıp tüm İslâm âlemini ilgilendiren sorunlardır. İkbâl ve İzzetbegoviç yaşadıkları coğrafyada sömürülen ve her türlü hakarete maruz kalan Müslümanların bağımsızlığı için de siyasi mücadele vermişlerdir.

Hindistan yarımadası 18. yüzyılda Fransa işgaline daha sonra da İngiltere işgaline uğramıştır. İngiltere işgal ettiği Hindistan yarım adasındaki zenginlikleri sömürmek için bir kaos ortamının oluşmasını istiyordu. Bu amaçla bölgede yaşayan birçok etnik kökenden oluşan halkı birbirine düşürmüştür. Hindistan yarımadasında yıllarca süren savaş ve kaos ortamında İkbâl bölgedeki Müslümanların haklarını koruması için bağımsız bir devletin kurulma mücadelesine destek vermiştir. İkbâl bağımsız Pakistan devleti için siyasi arenada da kayda değer çalışmalar sürdürmüştür. İkbâl'in ölümünden sonra kurulan Pakistan devletinin oluşumunda onun çabası azımsanmayacak derecededir.

Benzer şekilde İzzetbegoviç de Avrupa'nın göbeğinde bir avuç Müslüman ile her türlü zulme karşı direnç göstererek büyük bir zafer ile Bosna-Hersek Cumhuriyetinin kurulmasına önderlik etmiştir. Bosna-Hersek'in ilk Cumhurbaşkanı olma onuruna erişen İzzetbegoviç verdiği mücadele sürecinde İkbâl'e benzer bir yol izleyerek tüm İslâm âleminin silkinmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Her iki İslâm mütefekkiri de İslâm toplumunun neden geri kaldıkları konusunda önemli tespitler yapmışlardır. Bu tespitler her ne kadar bazı konularda farklı görünse de genel itibariyle büyük bir benzerlik taşımaktadır. Ayrıca yenilenme için verdikleri öneriler ve gösterdikleri fırsatlar da karşılaştırmayı hak etmektedir. Bizim de amacımız Doğu'dan Batı'ya uzanan İslâm coğrafyasındaki sorunların tespit edilmesi ve çözüm yollarının bulunmasıdır.

3.1. MÜSLÜMAN TOPLUMU NEDEN GERİ KALDI

Müslüman toplumunun çağın gerisinde kalmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Bunlar hem Müslümanların kendi işledikleri hatalardan hem de dış güçler tarafından kaynaklanmıştır. Her ne sebeple olursa olsun Müslümanın çağın gerisinde kalması inandığı değerlerle çelişmektedir.

Muhammed İkbal'in yaşadığı dönemde Müslüman toplumu topyekûn esarete, zulme ve sömürüye maruz kalmıştır. İkbal bunun sebebini Müslümanın kendi değerlerinden uzaklaşmasında görmektedir. İkbal, Müslümanların dinî değerlerini gelenekleştirmesine işaret ederek yapılan ibadetleri içi boşaltılmış hareketlerden ibaret görmektedir. “Onların ibadetleri, neşe ve heyecandan yoksundur. Böylece onlar görünüşte Hristiyan-Yahudidir, fakat kültürde Müslümandır.”¹²⁹ Bu duruma İzzetbegoviç de dikkat çekerek Müslümanların taklidi bir iman ile kemale ermelerinin mümkün olamayacağını belirtmektedir. Hâlbuki din tahkik edilmeden anlaşılmaz. Anlaşılmayan bir dinden de ahlâk beklemek beyhudedir. İkbal Müslümanların düşünmeden yaptığı ibadetlerin şekilden ibaret olduğunu ve ibadetlerin asıl özünün ahlakta görünmesi gerektiğini belirtmektedir. Din de tüm emirleriyle aslında ahlâkî bir yaşamı emretmektedir. Ahlâkı geriye itilmiş bir dinin ameli hayatta görülmesi de mümkün değildir. Özellikle İkbal'in yaşadığı 19. ve 20. yüzyıllarda Müslümanların ahlâkî ve dinî yaşayışlarında, düşünce yapılarında ve yaşam biçimlerinde bir çözülme ve çöküş başlamıştır. İkbal Müslümanların kendi değerlerinden nasıl uzaklaştığını şu sözlerle dile getirmektedir: “Sabahları ibadet için uyanmaktan gocunan, oruç tutmaktan kaçınan ve imanı sahih olmayan Müslümanlar mı Allah'tan merhamet dilenmektedir? Sorun onlarda, yani kendi sorumluluklarını yerine getirmekten kaçınan Müslümanlardadır.”¹³⁰ İkbal ve İzzetbegoviç de özellikle Müslümanın kendi kimliğini kaybetmemesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bununla ilgili müstakil birçok eser ele alan her iki mütefekkir de İslâmî bir benliğin önemi üzerinde durmuşlardır.

İslâm'ın insanlık kavramına yüklediği tüm değerleri görmezden gelmek ve salt emirlerle iyi bir insan olma düşüncesi Allah'ın yarattığı insan fitratını yok sayma

¹²⁹ Muhammed İkbal, *Şikâyet ve Cevabı*, (Çev. Halil Toker), Demavend Yayınları, İstanbul 2015, 5-34.

¹³⁰ Muhammed İkbal, *Bundan Sonra Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri*, (Çev. Ahmet Metin Şahin), Irmak Yay., İstanbul 2007, 407.

anlamına gelmektedir. İslâm dinine göre Allah'ın insana yüklediği bu fitrat adalet, merhamet ve şecaat gibi vicdani duygularla insan insandır. İzzetbegoviç de bu durumu ayet ışığında şöyle açıklamaktadır: “Sevdiğiniz şeylerden infak etmeden iyiliğe ermiş olmazsınız...”¹³¹ Ayette görüldüğü gibi iman etmeden önce bazı faziletler zikredilmektedir. İzzetbegoviç'e göre de insanın iyiliği onu imana götürmektedir. Ayet iman et ve iyilik yap demiyor, iyilik yap iman et demektedir. “Allah'ı tefekkür ederek bulmaktansa, iyilik yapıp bulmak daha kolaydır.”¹³² Anlaşılmaktadır ki Müslümanın yaşadığı çöküntünün bir sebebi onun İslâm'ı yanlış anlaması ve yanlış yorumlamasıdır. Ahlâk insanın vicdanında bir değer olarak vardır. Ancak İzzetbegoviç insandaki bu ahlâkın İslâm ile taçlandırılması gerektiğine işaret etmektedir.

Müslümanların gerilemesine sebep olan bir diğer unsur da yanlış anlaşılmış kader kavramıdır. Müslümanların başlarına gelen her felaketi alın yazısı olarak görmeleri kabullenilmiş bir yenilgiyi de beraberinde getirmiştir. Müslüman toplumu içinde sıradan bir insanın bile işlediği suç yüzünden aldığı cezaya karşın kendisini “kader mahkûmu” olarak nitelendirmesi durumun vahametini göstermektedir. İslâm toplumunun düştüğü hezimetin nedenlerini araştırmadan salt kadercilik yaklaşımı İkbâl ve İzzetbegoviç sert bir şekilde eleştirmektedir. İkbâl'e göre kadercilik: “Toplumu sefaletle sevk eden köle ruhlu insanların sığınağıdır.”¹³³ Müslüman toplumunun yaşadığı hezimetin sebebini kaderde bulması Kur'an'ın yanlış anlaşıldığını göstermektedir. Nitekim Kur'an'da insanın yapıp ettiklerinin kendisine bağlı olduğunu açıklayan ayetler vardır. “İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.”¹³⁴ Ayetten de anlaşılacağı üzere insanın tüm yaptıklarının onun kendi fiillerinin sonucu olduğu açıktır. İnsanın tüm hatalarını kadere yüklemesi onun bir otonom varlık olarak sorumluluklarının olmadığı anlamına gelmektedir. Sorumluluğu olmayan bir insan ise anlamsızdır. İnsan yaptıkları fiillerinin sorumlusudur. Dolayısıyla İkbâl, kaderi daha geniş bir çerçevede şöyle tanımlar: “Gelecek tespit ve tayin edilmiş değildir. Gelecek belirlenmemiş bir zaman dilimi olarak değil geniş bir imkânlar sahası olarak düşünülmelidir. Bu nedenle bir şeyin kaderi, dışarıdan o şeye baskı uygulayarak faaliyet gösteren, önüne geçilmez bir şans, kısmet değildir. Kader, bir

¹³¹ Âl-i İmran: 3/92.

¹³² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, 180.

¹³³ Muhammed İkbâl, *Musa Vuruşu*, (Çev. Ali Nihat Tarlan), Sufi Kitabevi, İstanbul 2010, 183.

¹³⁴ Necm: 53/39.

şeyin kendi içinde var olan güçtür ve bu güç onun mahiyetinde saklıdır.”¹³⁵ İktbal’in kader anlayışında süreç felsefesinin etkileri görülmektedir. İktbal’in kader konusunda süreç felsefesine doğru yönelmesinin sebebi Allah’ın ezeli bilgisi karşısında kaderin doğru bir şekilde anlaşılması çabasıdır.

Süreç felsefesi “yaratıcı ve tözcü bir varlık görüşünden vazgeçerek yaratıcı gelişme ve değişmeyi ön plana çıkaran, doğanın sürekli olarak değişen olay dizilerinden meydana geldiğini, gerçekliğin temelinde töz değil de süreç yani belli bir doğrultusu olan bir değişme bulunduğunu, soyut kavramlar dışında her şeyin sürece tabi olduğunu, dolayısıyla dilin ve kavramların doğadaki süreçleri, değişimin sürekli olan doğasını ve akış içindeki olay ve varlıkların bireyselliğini ifade edemeyeceğini, ifade etmeye kalktığında bir takım paradokslara yol açtığını” dile getiren bir felsefi anlayıştır.¹³⁶ Görülüyor ki süreç felsefesi statik tözcü bir evren görüşünü reddederek her an değişim içinde olan yani dinamik bir evren anlayışını savunmaktadır.

Süreç filozoflarına göre Tanrı eylemlerini oluştururken, olaylar üzerinde kendi fiillerini sınırlandırmaktadır. Aynı zamanda vücuda gelen varlıkları da sınırlandırmaktadır. Mesela, insan olarak vücuda gelen bir şey fil olmamakla sınırlandırılmıştır. Yani o aslında sadece insan olmakla sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırılan varlıkların kendilerini gerçekleştirebilme, ferdiyetlerini oluşturabilmeleri için de Tanrı, onlara müdahale etmemekle kendini sınırlandırmıştır.¹³⁷

Süreç filozofları Tanrı’nın bilgisinin zaman mefhumu içinde gerçekleşmediğini dile getirmişlerdir. Gelecek kavramı önceden yaşanmış bir durumdan öte imkânlar sahası olarak görülmektedir. İktbal’in de katıldığı bu düşüncede sayısız imkânların olduğu bir sahada seçilenlerin realite oldukları belirtilmiştir. Bu durumu şöyle açıklamaktadırlar: “Realite henüz varlığa gelmemiş ise bilinecek olan şey, imkândan başka bir şey değildir. Tanrı gerçekleşecek tüm imkânları bilir fakat ortada gerçekleşmiş bir durum yoksa Tanrı’nın onları bilmesi diye bir durum da söz konusu değildir.”¹³⁸

¹³⁵ Mehmet S. Aydın, “Süreç Felsefesi Işığında Tanrı- Âlem İlişkisi”, *Âlemden Allah’a*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2001, 97.

¹³⁶ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2000, 315.

¹³⁷ Mevlüt Albayrak, *Tanrı ve Süreç*, (2. Baskı), Fakülte Kitabevi, Isparta 2001, 159-167.

¹³⁸ Charles Hartshorne, “Dine ve Felsefeye Göre Tanrı”, (Çev. M. Aydın), *Âlemden-Allah’a*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001, 143.

Süreç filozoflarının Tanrı'nın bilgisini bir nevi sınırlandırmasının sebebi insana özgür bir alan bırakma çabası içindir. İktbal de geleceğin imkânlar sahası olduğunu kabul etmekle beraber Tanrı'nın bilgisini Kur'an perspektifinde temellendirmektedir. Yani İktbal Tanrı'nın süreç içinde kendini âlem ile karşılıklı bir gelişim içinde geliştirdiğine katılmaz.

Tanrı da düşünen, bilen, tercihte bulunan, kudret sahibi ve yaratan bir fert ve yetkin Varlıktır, İktbal bu konuyla ilgili fikirlerinde, süreç metafiziğinin yanında, esas itibarıyla Kur'an'ın görüşlerine dayanmaktadır.¹³⁹ “Ona göre kader, imkânları hâlâ belli olmayan zamandır. Yani kader aslında hissedilen zamandır. Kur'an-ı Kerimde Tanrı her şeyi yarattı ve kaderini tayin etti denilmektedir. Bu tayin etme İktbal'e göre dışarıdan müdahale etme şeklinde değil, iç yetenekle meydana gelen bir tayindir.”¹⁴⁰

İktbal “Tanrı her şeyi bilir” ifadesini kabul ederek bu bilmenin her olayın bir zaman diliminde zorunlu yaşanması gereken bir durum olarak anlaşılmaması gerektiğini dile getirmektedir. Çünkü böyle bir düşüncenin yeniliğin ve gelişimin olmadığını kabul etme anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Onu süreç filozoflarından ayıran nokta Tanrı'nın yetkin olması ve Tanrı'nın bilgisi yani imkânları bilmesinde bir eksiklik yaşamamasıdır.

İktbal kaderi insanın değiştiremeyeceği bir alın yazısı olarak görmemektedir. Bilakis insanların kendi kaderlerini çizdiklerini düşünmektedir. İnsanların kader, kismet, şans vb. kavramlarla kendi potansiyellerini sınırlandırmış olduklarını belirtmektedir. Ona göre kader kavramı yanlış anlaşılmaktadır dolayısıyla bu yanlış idrak, yanlış yorum ve yanlış değerlendirme sonucu Müslümanları adeta koyun sürüsüne dönüştürmektedir.¹⁴¹

İktbal'e göre Müslümanlar üzerlerine çökmüş tüm hezimetlerin bertaraf edilmesi ve Müslümanların heyecanla, şevkle Kur'an'ın emrettiği medeniyetin inşa edilmesi için kader konusunun doğru bir şekilde anlaşılması gerekmektedir.

¹³⁹ Veli Urhan, “İktbal'in Din Felsefesinde Yaradılış Fikri,” *Dokuz Eylül Üniversitesi Dergisi*, Cilt: 15, 2002, 14.

¹⁴⁰ Albayrak, *Tanrı ve Süreç*, 25- 26.

¹⁴¹ Bkz. Muhammed Münevver, *İktbal ve Kur'ânî Hikmet*, (Çev. Ali Özkan), İstanbul 1995, 33.

İzzetbegoviç ise kaderi şu şekilde açıklamaktadır: “Kaderi kabulleniş pasif bir eylem değil, elinden gelen bütün çaba ve gayreti gösterip gereken çalışmaları yaptıktan sonra Allah’ın iradesine boyun eğmektir. Diğer bir tabirle tevekküldür. Allah’a teslimiyet, İslâm’dır.”¹⁴² İzzetbegoviç kader konusunda İkbâl’den farklı olarak kaderi daha hassas bir konu olarak görmektedir. Ancak İzzetbegoviç kadere yüklediği anlam ile İkbâl ile ortak bir noktada buluşmaktadır. Her iki düşünür de kaderin insanı mahkûm etmediğini dile getirmektedirler. Ancak Müslümanın kader konusunu yanlış anlaması onu pasif bir pozisyona sürüklemiştir.

İslâm toplumunun gerilemesine neden olan bir başka sebep de beklenti içinde olmaktır. Müslümanların başlarına gelen felaketlerde harekete geçmek yerine bir kurtarıcı beklemeleri de gerilemenin en büyük sebeplerinden biridir. Hâlbuki Müslümanın inandığı değerler onun her durumda ayağa kalkması ve çabalaması gerektiğini telkin etmektedir. İkbâl ve İzzetbegoviç ortak bir görüş ile pasif bir beklentinin Müslümanların tembelliğinin ve çaresizliğinin sonucu olduğunu dile getirmişlerdir. İkbâl’in bu konuda kurduğu şu cümle durumu özetlemektedir: “Güç simgesi olan sen! Mehdiyi beklemeyi bırak, git ve kendi mehdini yarat.”¹⁴³ Çaresizliğin bir Müslümanın vasfı olmadığını dile getiren İkbâl dirayeti ve hareketi her Müslümanın vazifesi olarak görmektedir. Değişim ve dönüşümün ancak çalışmak ve azmetmekle olduğunu çok iyi kavrayan İzzetbegoviç de verdiği mücadeleyle de bu durumu ispatlamıştır. İzzetbegoviç beklenti içinde olmanın hiçbir fayda getirmeyeceğini şu sözlerle dile getirmektedir: “Düşmanlarını mucizevi yolla kovacak, fakirliği ortadan kaldıracak, refah ve aydınlığı ekecek herhangi bir Mehdi yoktur. Mehdi, bizim tembelliğimizin adıdır. Sıkıntılar ve sorunların ağırlığı imkânlar ve mücadele vasıtalarıyla kıyaslanamayacak derecede büyük olduğunda güçsüzlüğümüzden büyüyen yalancı bir umuttur.”¹⁴⁴ İzzetbegoviç de bu cümleleriyle aslında yeniden dirilişin ve çağın gerekliliklerinin yakalanması için her bir Müslümanı bir kurtarıcı olarak görmektedir. Ancak İzzetbegoviç onların mecallerini kaybetmiş olduklarını dile getirmektedir. Bu pasif duruşun daha çok hayal kırıklığını getireceğine işaret eden İzzetbegoviç İslâm toplumunun hak ettiği seviyeye ulaşması için her Müslüman bireyin

¹⁴² Bkz. İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, 357-360.

¹⁴³ Muhammed İkbâl, *Yansımalar*, (Çev. Halil Toker), Kaknüs Yay., İstanbul 2001, 51.

¹⁴⁴ İzzetbegoviç, *Doğu-Batı*, 45.

üzerinde vazifelerinin olduğunu hatırlatmaktadır. Bizim açık düşünce psikolojimizden iki şeyi ortadan kaldırmak gerekir: Mucizeye inanç ve başkalarının yardımı. İnsanların çalışma ve bilgi sonucunda ürettikleri mucizeler dışında mucize yoktur.¹⁴⁵

Çağın gerisinde kalmanın başka bir sebebi de Müslümanların tevhit ilkesinden uzaklaşmalarıdır. Tevhit ilkesi İkbâl'e göre Allah'a itaat etmektir. Müslümanlar tevhit ilkesinden uzaklaşmalarıyla birlikteliklerini kaybetmiş ve neye hizmet etiklerini unutmuşlardır. Kâinatın yaratılması ve insanın yeryüzündeki amacı İslâm dinine göre kulluktur. Bu kulluk bilinci insanı en yüce değere bağlayarak tüm değersiz ve geçici güçlerin hegemonyasından kurtararak gerçek bir özgürlük bahşetmektedir. İkbâl Müslümanların tevhitte uzaklaşarak hezimete uğradıklarını belirtmektedir. "Allah'tan başkasına yani yöneticilere boyun eğip onların köleleri oldular, onlara her fenalıkta sorgusuz itaat ettiler. Aynı şekilde maddeye de köle olup ruhlarımızı alçalttık. Arzularımız da köle olup aşağılık şeylere hayvanlar gibi saldırdık."¹⁴⁶ İslâm dininde özellikle Allah'a olan sadakati sekteye uğratacak her şeyin tağut olduğu ve böyle bir vaziyetten sakınılması gerektiği ayet ve hadislerle açıklanmıştır. Nitekim Nisa suresi 60. ayette bu konuda şöyle buyurulmaktadır: "Sana indirilene ve senden önce indirilenlere inandıklarını ileri sürenleri görmedin mi? Onu tanımamaları kendilerine emredildiği halde tağutun önünde mahkemeleşmek istiyorlar. Şeytan da onları büsbütün saptırmanın yollarını arıyor."¹⁴⁷ Görüldüğü gibi insanın düştüğü her zorluğa ve sıkıntıya rağmen Allah'ın emrettiği yoldan ayrılmaması gerektiğine işaret edilmiştir. Ayet özellikle münafıkların emelleri doğrultusunda başka şeylere boyun eğdiğini belirtmektedir.

Oysa secde sadece Allah içindir, onun dışındakilere tapmak puta tapmaktır ki bu da doğal olarak şıktır.¹⁴⁸ İkbâl böylelikle ümmet bilincinin kaybedildiğini dile getirmektedir. İzzetbegoviç de Müslümanın tevhit ilkesini kaybederek kendisini dünyalık birçok şeye adanarak benliğini kaybettiğini ve köleleştiğini dile getirmektedir. "Rahatlıkla söylenebilir ki Kur'an teslimiyetçiliği yasaklamıştır. Çok sayıda sahte büyüklük ve otorite yerine Kur'an, sadece tek ve biricik teslimiyeti tesis etmiştir: Allah'a

¹⁴⁵ İzzetbegoviç, *Doğu-Batı*, 45.

¹⁴⁶ Halifat, "İkbâl'in İhya Projesinin Analizi", *Muhammed İkbâl Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri*, 185.

¹⁴⁷ Nisa: 4/60.

¹⁴⁸ Halifat, "İkbâl'in İhya Projesinin Analizi", *Muhammed İkbâl Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri*, 158.

olan teslimiyet. Ancak Allah'a olan bu teslimiyette Kur'an insan için özgürlük inşa ederek, onu bütün korkulardan ve diğer bütün teslimiyetlerden kurtarmıştır.”¹⁴⁹ Müslümanlar tevhit ilkesinden uzaklaşarak birçok şeye boyun eğmiş ve sonuç olarak kendisini köleleştirmiştir. Bu da aynı kıbleye dönen ve farklı emeller taşıyan bir Müslüman topluluğuna dönüştürmüştür. Bu durum Müslümanların hareketsiz ve dirayetsiz durmasının en önemli sebeplerinden biridir. Böylelikle Müslüman bireyler arasında hatta Müslüman toplulukları arasında çatışmanın çıkması da muhtemeldir. Tarih boyunca da birçok defa Müslümanların birbirleriyle savaştığı görülmüştür. Burada şu soruyu sormamız elzemdir. Savaşların hepsi dinî kaynaklı bir meseleden çıkmamıştır. O halde dünyalıklar için savaştan Müslümanlarda tevhit ilkesinden bahsedilebilir mi? Tevhit ilkesini çiğneyen Müslümanlar şirke girmişler midir? Tevhit ilkesi Müslümanların birliği için en önemli esaslardan biridir. Tevhit Allah için birleşmek ve Allah'ın emriyle yeryüzündeki tüm fitnelerin kaldırılması için birlik olmaktır. Ancak Müslümanlar kendi değerlerinden uzaklaşarak tevhit ilkesini de ihmal etmişlerdir.

Müslümanların ilerlemesini engelleyen başka bir unsur da muhafazakâr din adamlarıdır. Dinin tamamen yorumlandığını düşünen bu grup din adına yapılacak her yeni hamleyi bir tehdit unsuru olarak görerek reddetme yoluna gitmektedir. Müslümanları yıllar boyunca düştüğü hezimetten kurtarmak yerine önceki nesillerin yorumlarını korumayı seçmişlerdir. Böylelikle Müslümanların dinî gerektiği gibi anlamasına engel olarak İslâm toplumunun gerilemesinde pay sahibi olmuşlardır. Bu konuda İkbâl ve İzzetbegoviç ortak bir düşünce içindedirler. Ancak İkbâl'in içtihat görüşü kendi içinde bazı muğlaklıklar barındırmaktadır. İkbâl bir yandan içtihadı vurgu yaparak yenilenme için içtihadın önemini ortaya koyarken bir yandan da muhafazakâr kesimi desteklemiştir. İctihadı destekleyen bazı görüşleri şöyledir: “Bunlar (gelenekçi-muhafazakâr) hicretin 4. asırdan beri içtihat kapısının kapandığını iddia ederek insanları çağdaş bilimlerden uzaklaştırmıştır. Böylece molla, İslâm'ın dinamik doğasını reddedip, yeni gelişmelere engel olduğu için Müslümanların manevi ölümüne sebep olmuştur.”¹⁵⁰ “İctihat kapısının kapalı oluşu tamamen uydurma bir olgudur. Böyle bir durumun ortaya atılması bir yönüyle İslâm'daki hukukî düşüncenin donuklaşması diğer yönüyle ise özellikle manevi çöküşlerin yaşandığı dönemlerde büyük mütefekkirleri birer idol

¹⁴⁹ İzzetbegoviç, *İslâmi Yeniden Doğuşun Sorunları*, 128.

¹⁵⁰ Muhammed İkbâl, *Cavidnâme* (Çev. Annemarie Schimmel), Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999, 432.

haline getiren entelektüel tembellik sebebiyledir.”¹⁵¹ Görüldüğü gibi İkbâl Müslüman toplumunun çöküşten kurtarılması, değişim ve dönüşümün aktifleşmesi ve çağdaş bir düzeye ulaşılması için içtihadı bir kurtuluş yolu olarak görmektedir. İkbâl bazı yazılarında ise taklidi desteklemiş ve içtihadın kötü zamanlarda kullanılması yıkıcı ve bölücü bir etki ortaya çıkarabileceğini belirtmiştir. İkbâl bazı şiirlerinde içtihat yerine taklide önem verilmesi gerektiğini şu beyitleriyle dile getirmektedir:

*Çöküş zamanında ictihad,
Kavmi birbirine düşürür, düzeni bozar.
Dar görüşlü âlimlerin ictihadından ise,
İmamların yolundan gitmek daha evladır.*

Başka bir şiirinde de taklidin önemini şöyle ifade eder:

*Hayatın şirazesi gevşediğinde,
Millet taklidle sebat bulur.
Atalarının yolundan git, cemiyet bu şekilde korunabilir.
Taklidin anlamı milleti zapt etmektir.*

Diğer bir şiirinde ise:

*Tevhidin manasını gönlüne nakşet.
Kendi meselelerini taklitle çöz.*¹⁵²

İkbâl’in bu çelişik durumu elbette eleştirilecek bir konudur. Aslında İkbâl ekseriyetle içtihadın gerekliliğine vurgu yapmış bir düşündürür. Ancak bazı şiirlerinde içtihat yerine taklidin önemli olduğunu belirtmesi ana fikriyle çelişmektedir. İkbâl’in bazı zamanlarda ve durumlarda içtihat yerine taklidin uygulanmasını belirtmesinin sebebi dar görüşlü bazı insanların yapacağı içtihatla topluma zarar verme tehlikesidir. Ancak İkbâl yenileme ve yeniden inşa düşüncesinin mihenk taşı olan içtihadın gerekliliğine vurgu yaptıktan sonra kabataslak bir şekilde bazı durumlardan dolayı içtihattan vaz geçmesi yenilenme için içtihat düşüncesinin sağlam bir temele oturmadığını göstermektedir. İkbâl içtihat konusunun ayrıntılı bir şekilde açıklanması

¹⁵¹ İqbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 141.

¹⁵² Muhammed İkbâl, *Külliyât-ı İkbâl (Fârsî) Rumûz-i Bihûdî*, Düzenleyen: Hamîdullah Şâh Hâşimî, Mektebe-i Dânyâl, Lâhor, ts. 205-206.

gerektiğini belirtmiştir. O, kendi düşüncesine yönelttiği eleştiride içtihat kapısının açık denilmesiyle kimlerin içtihat yapacağı, içtihat yapacak olanların taşınması gerektiği şartlar nelerdir, neye göre içtihat yapılmalıdır, içtihadın sınırı nedir? gibi ince ayrıntıların belirtilmesi gerektiğini şu sözleriyle açıklamaktadır: “Bir süre önce içtihat üzerine bir makale yazmıştım. Ancak yazım aşamasında bu makalenin düşündüğüm kadar kolay olmayacağını hissettim. Bu konuda ayrıntılara girmek gereklidir. İnsanlar mevcut şekliyle bu makaleden faydalanamayacaklardır. Çünkü ayrıntılı yazılması gereken pek çok husus bu makalede son derece kısa, sadece işaret edilerek beyan edilmiştir. İşte bu sebeptir ki ben bugüne kadar onu yayımlamadım. Şimdi ben inşallah onu bir kitap şekline getirmeye gayret edeceğim. Başlığı ise “Islam as I Understand It” olacaktır. Bu başlıktan maksadım kitabın içeriğinin -yanlış olma ihtimali olsa da- benim kişisel görüşlerim olduğunu insanlara göstermektir.”¹⁵³ İkbal, içtihat ve taklitle ilgili farklı düşüncelere sahip olsa da içtihadın gerekli olduğu kanaatindedir. Taklidin ise gerilemeye sebep olduğunu özellikle belirtmiştir. İzzetbegoviç’e göre içtihat kapısının kapalı olması Müslüman toplumunun gerilemesine sebep olmuştur. İzzetbegoviç’in bu konudaki görüşlerini belirten şu sözleri önem arz etmektedir: “Her yeni okuma Kur’an’da yeni bir şeyi keşfeder. Tabi ki Kur’an aynı kalmıştır, fakat değişen bir şey vardır: Siz, sizin şahsi şartlarınız veya yaşadığınız dünya.”¹⁵⁴ İzzetbegoviç bu sözleriyle değişen dünyanın şartları göz önüne alınarak yeni yorumlamaların gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Özellikle dinin çağa göre yorumlanmasını engelleyen muhafazakâr kesimin korumacı tavrını sert bir şekilde eleştirmektedir. İzzetbegoviç, İslâm’a karşı duyulan sevgi ve onu koruma içgüdüsünden kaynaklandığını düşündüğü bu tavrı patolojik, gericilik ve dar ufukluluk olduğunu belirtir.¹⁵⁵

Her iki düşünür de Doğu ve Batı arasındaki münasebetleri iyi analiz etmiş ve İslâm toplumunda birliğin ve bütünlüğün bozulmasına ve dolayısıyla gerilemesine neden olan ırkçılıktan uzak durulması gerektiğini vurgulamışlardır. İkbal ırkçılığa şiddetle karşı çıkarak şöyle der: “Kim ırkçılık yaparsa yok olur, Müslüman, ırkını din

¹⁵³ Şeyh Atâullah, *İkbâlnâme*, Lahor, I, 46-47.

¹⁵⁴ İzzetbegoviç, *İslâmi Yeniden Doğuşun Sorunları*, 144.

¹⁵⁵ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 22.

kardeşliğinden üstün tutarsa, bu dünyadan toz toprak gibi uçar yok olur.”¹⁵⁶ İkbâl kabile ve millet gibi oluşumlara karşı değil bunların bir ideolojiye dönüşmüş şekline karşıdır. İnsanların kendi ecdadını sevmesi elbette doğal bir davranıştır. Ancak kendi kabilesini ve milletini üstün görmesi ümmetçiliğe ters düşmektedir. İslâm dininde üstünlüğün bir tek takva ile olduğunu açıklayan birçok ayet ve hadis vardır. Buna rağmen Müslüman toplumları içinde farklı üstünlük esaslarının kabul edilmesi ümmet birliğini bozmaktadır.

İzzetbegoviç de insanın yaradılış bakımından eşit olduğu, aynı şekilde milletlerin de birbirinden üstün olmadıklarını, şayet Allah hepimizin tek millet olmasını dileyseydi öyle olacağımızı fakat Allah’ın böyle bir şeyi istemediğini; insanları birbirini tanımaları, karşılıklı saygı içinde, birbirine zarar vermeden yaşaması için kabilelere ayırdığını ifade etmektedir.¹⁵⁷ İzzetbegoviç milliyetçiliğin akrabalık bağına bağlı olduğunu dolayısıyla maddi bir bağdan geldiğini belirterek ondan daha üstün olan İslâm’ın bağı ise manevi bir boyut olarak ahlâk, hukuk ve ruhtan geldiğini ifade etmektedir. İzzetbegoviç İslâm toplumu içinde milliyetçiliğin yayıldığını ve birbirine karşı duyarsız ve kayıtsız duran Müslüman toplulukların Pan-İslamizm’den uzak kaldıklarını belirtmektedir. Böylelikle Müslüman toplumunda topyekûn bir gerileme yaşanmıştır. Nitekim Müslüman uluslar ellerinde kalan güçleri de birlikteliğin güçlenmesi yerine birbirlerine karşı kullanarak tarih boyunca sonu gelmeyen çatışmalar içinde kalmışlardır.

3.2. DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜMÜN MİHENK TAŞLARI

İslâm toplumu günümüzde bilim, kültür ve medeniyet inşasında Batı toplumlarına kıyasla geride kalmıştır. İslâm dünyası Batı toplumları karşısındaki yenilgilerden ve geri kalmışlıklardan kurtulmak için birçok hareket başlatsa da topyekûn bir başarı sağlanamamıştır. Birçok yenilikçi grubun yürüttüğü hareket yerel bir etkiden öteye gidememiştir. Bu hareketlerin başarıya ulaşmamasında birçok sebep rol oynasa da hepsinin başarıya ulaşmamasının ortak bir sebebi de bulunmaktadır. Bu ortak sebep değişimin yüzeysel yapılmasıdır. Değişimi hedefleyen bu gruplar devletlerin kendi politikasının dışında sivil hareketler olarak ortaya çıkmışlardır. Bu da onların köklü bir

¹⁵⁶ Abdülkadir Karahan, *Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1974, 126.

¹⁵⁷ Bkz. İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 545.

değişim yapma gücünden mahrum kaldıklarını göstermektedir. Değişim ve dönüşümün gerçek manada meydana gelmesi için devlet politikalarında bir hedef olarak seçilmeli ve bu alandaki eğitim ve müfredatta bu hedefler doğrultusunda düzenlenmelidir.

Müslüman dünyasındaki değişim ve dönüşümün devreye girmesi için İkbâl ve İzzetbegoviç'in önemle üzerinde durdukları nokta dinin hayatın tamamını kapsayan bir anlayışla kavranması gerektiğidir. İslâm dinî sadece ibadet ve ubudiyet dinî değil ameli hayatta karşılığı olan ve tüm sosyal hayatı düzenleyen bir dindir. İkbâl ve İzzetbegoviç de değişim için ilk önce dine karşı olan tavrımızın değişmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Doğru bir din anlayışı çağın gerçekleriyle yüzleşmeyi gerektirir. Doğru anlaşılan dinin ışığında yetişen “şahsiyetlerin” geleceğin inşası ve ıslahı için önem teşkil etmektedir. Bu şahsiyetlerin yetişmesi için de “terbiye ve eğitim” konusu çağın şartları göz ardı edilmeden İslâm'ın değerleriyle yoğrularak müfredatlar oluşturulmalıdır. Bu müfredatlar da sistemli bir şekilde verilmelidir.

Değişim ve dönüşümün ilk mihenk taşı, doğru anlaşılan bir din kavramıdır. “Kişiliğimizin bütün yapısını güçlendiren ve bizim için en hakiki şey nedir?” sorusuna İkbâl'in cevabı “din” dir.¹⁵⁸ Muhammed İkbâl ve Aliya İzzetbegoviç dinin kendi içinde yenilenmeyi sürdürecektir dinamikler taşıdığına işaret etmişlerdir. Yani biz dine zorla sonradan bir yenilik vizyonu getirmiyoruz, zaten din kendi içinde yenilik vizyonunu taşımaktadır. Dinin harekete ve değişime verdiği önemi görmezden gelerek dinin değişime kapalı şekilde koruma güdüsü İslâm dininin hedefleriyle uyuşmamaktadır. Ancak Müslümanların dine bakış açılarına göz attığımızda yaşanan sorunun dinî meselelerin bilinçsizce taklit edilmesinden kaynaklandığını görmekteyiz. Peygamberin anlaşılması için peygamberin hedeflediği amaçların anlaşılması gerekmektedir. Peygamberin yaptığı hareketlerin niyetleri anlaşılmadan onu salt taklit etmek dinin anlaşılmadığını göstermektedir. İkbâl, taklitle kendi benliğini harap etme,¹⁵⁹ sözü ile de taklidin yıkıcı etkisine dikkat çekmiştir. İkbâl değişen dünya şartlarına karşı Müslümanların yeni bir kelam ve fıkıh anlayışına ihtiyaç duyduğunu hissetmiştir. Özellikle ameli hayatın düzenlenmesi için içtihadı ihtiyaç duyulduğunu vurgulamıştır. Nitekim hicri beşinci yüzyıldaki fakihler de içtihadın yapılabilişliği hususunda selef

¹⁵⁸ Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Çev. A. Asrar), Birleşik Yay., İstanbul 1995, 46.

¹⁵⁹ Muhammed İkbâl, *Darb-ı Kelîm, Külliyyat-ı İkbâl*, Delhî 2004, 1076.

yolunu takip etmişlerdir. Dönemin fakihlerinin eserlerinde, bunun örnekleri bariz bir şekilde görülebilir. Örneğin Kadî Abdülcebâr (v. 415/1024) ve öğrencisi Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (v. 436/1044) içtihadın fikhın vazgeçilmez bir unsuru olduğunu, taklidin ancak avam tarafından kullanıldığı düşüncesini kabul etmektedir.¹⁶⁰

İzzetbegoviç de İslâm dininin tamamen tasavvufi bir anlayış ya da tamamen mistik bir bakış açısıyla yorumlanmasının doğru olmadığını belirtmektedir. İzzetbegoviç insanın aklını kullanmasının önemine vurgu yaparak dinin yeryüzünü imar ve ıslah etmesini emrettiğini dile getirmiştir. Dinin muhatabı akıldır. Aklını kullanamayan zihinsel engelli olan bir insanın dinen sorumlu olması da mümkün değildir. İzzetbegoviç Kur'an'ın ışığında aklın yol alması gerektiğini ısrarla dile getirmektedir. İzzetbegoviç bu konunun daha iyi anlaşılması için İslâm dinî ile Hristiyanlığı karşılaştırarak şöyle der: “Allah insanı yeryüzünde hükmetsin diye yaratmıştır. Fakat İncil'e göre bu, böyle değildir.”¹⁶¹ İzzetbegoviç bu sözü ile Kur'an'ın toplumsal değişime verdiği önemi ortaya koymaya çalışmaktadır. Ancak İzzetbegoviç Müslümanların İslâm'ı gerektiği gibi anlayamadıklarından yakınmaktadır. Kur'an-ı Kerim doğru anlaşılmadığı için bireylerin de aslında üzerlerine düşen sorumlulukların tamamen farkında olmadıklarını belirtmektedir. İzzetbegoviç, “Bana birisi İslâm nedir? diye sorduğunda ve özellikle de bunu çocuğum yaptığında cevabım şu olacaktır: İman etmek ve iyi amel işlemektir. Ondan sonra da namaz, oruç, zekât ve hac hakkında konuşurum ve sonunda da şunu vurgularım, bunlar ibadetlerdir. Eğer senin ruhun Allah'a olan imanla ve davranışların iyilik etmekle doluysa onlar İslâm'a aittir. Yok, eğer bunlar yoksa bu ibadetler diğer bütün boş inançlar gibi anlamsızdırlar. Söz konusu durum, bütün insani yorumlara ve uygulamalara rağmen, her zaman İslâm'ın kaynaklarına ve ana kaynak olarak da Kur'an'a neden dönmemiz gerektiğini açıklamaktadır. İslâm'da sadece Kur'an tam ve bütün bir hakikattir. O Allah'ın kelimidir. Şartlar insanîdir, çok fazla insanî...”¹⁶² İzzetbegoviç Müslümanların kurtuluşunun doğru anlaşılan İslâm ile olacağına işaret ederken aslında hâlihazırda Müslümanların kendi değerlerinden ne kadar uzaklaştığını belirtmekteydi.

¹⁶⁰ Bilal Aybakan, “Batıda İslâm Hukuku Araştırmalarında Farklı Bir Ses: Wael B. Hallaq”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2004, 152.

¹⁶¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, 261.

¹⁶² Aliya İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, (Çev. Mirela Kurtali), 1.Baskı, Yarın Yayınları, İstanbul 2006, 160-161.

İzzetbegoviç'in "üçüncü yol çözümü" olarak adlandırdığı da doğru anlaşılan İslâm dinidir. İzzetbegoviç Batı'da İslâm'ın gerektiği gibi anlaşılmadığını dile getirmiştir. İzzetbegoviç'e göre bunun sebebi olarak Doğu'da Müslümanların İslâm'ı gerektiği gibi anlamaması ve yaşamamasını göstermektedir. İslâm dininin doğru anlaşılmasıyla hem Doğu'daki birçok sorunun çözüleceğinin hem de Doğu ve Batı arasında birçok meselenin düzeleceğinin kanaatindedir İzzetbegoviç.

İkbal, İzzetbegoviç 'ten farklı olarak özellikle içtihadla vurgu yaparak dinimizin içtihatla yeniden kazanılması gerektiğini dile getirmiştir. İzzetbegoviç ise genel olarak dinin yanlış anlaşıldığına vurgu yapmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki her iki düşünür de değişim ve dönüşümün her an yaşandığını, fakat bu değişim ve dönüşümün her zaman olumlu bir yönde olmadığını da belirtmektedirler. Yani kökü sabit bir doğruluk üzerine olmayan her değişim ve dönüşüm eninde sonunda yozlaşmaya ve bozulmaya mahkûm kalmaktadır. Müslümanların değişim hareketleri dinin emrettiği bir çizgide olmalıdır. İslâm dinî her türlü aşırılığa karşı olduğu gibi değişim ve dönüşümde de ıttidalde olunması gerekmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in peyderpey gelmesinin sebebi de yozlaşmış olan toplumların birdenbire değişmesinin zor olmasıdır ve değişim ve dönüşüm bir sürece yayılmıştır.

Değişimin yaşanması için bir başka önemli unsur İslâm'ın ön gördüğü şahsiyetlerin yetiştirilmesidir. İkbal ve İzzetbegoviç Kur'an'ın emrettiği şahsiyetlerin yetişmesinde aile, çevre ve eğitim-öğretim sisteminin önem teşkil ettiğini belirtmişlerdir. Müslüman bir bireyin yetişmesinde ilk başta rol oynayan ailenin önemine vurgu yapan İzzetbegoviç özellikle annenin önemini şu sözlerle belirtmektedir: "Okumamış, ihmal edilmiş ve mutsuz bir anne, Müslüman halkların yeniden Doğuşunu başlatacak ve başarılı bir şekilde devam ettirecek oğul ve kızları büyütemez."¹⁶³ İslâm dininin emrettiği şahsiyetlerin yetişmesi için aile ve evlilik hukuku, günümüz şartlarına uygun olarak tekrar değerlendirilmelidir. İzzetbegoviç'e göre değişim için ilk önce anne olacak olanların belirli bir kriter taşıması gerekmektedir. İslâm dünyasında kadının birçok haktan mahrum edilmesini şiddetle eleştiren İzzetbegoviç'e göre anneler ve anne olacak olanlar önce İslâm'ı öğrenmeleri, sonra ise İslâm'ın emrettiği şahsiyetleri

¹⁶³ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 63.

yetiştirmeleri gerekir. Bunun gerçekleşmesi için aile kurumu devlet nezdinde güçlendirilmelidir. Güçlü aile bilinçli anne ve babadan oluşmaktadır.

İzzetbegoviç Batı'nın modernitesinde kadının anne olma rolünden vazgeçirilerek çalışma hayatıyla önem kazanacağı düşüncesini sert bir şekilde eleştirmektedir. İzzetbegoviç Batı'nın kadını cinsel bir meta olarak algılamasının kabul edilemez bir durum olduğunu dile getirmektedir. Hâlbuki dünyada özellikle kadınlar için karanlık çağlar olan ve bir tek cahiliye Arap toplumu ile sınırlı olmayan dünyanın birçok bölgesinde hiçbir değer göremeyen kadınlar İslâm ile hak ettikleri değere kavuşmuşlardır. Cahiliye Arap toplumunda utanç kaynağı olarak görülen kız çocukları diri diri gömülmekteydi. İslâm dinî ile kız çocukları ile erkek çocuğu arasında hiçbir farkın olmadığı kabul edilmiştir. Kızların ve annelerin hor görüldüğü bir durumdan onları Allah'ın emanetleri olarak şefkat, merhamet edilerek en kıymetli varlık konumuna çıkaran modernite değil İslâm dinidir. İzzetbegoviç modernitenin eşitlik algısı ile kadını annelik fitratından kopararak işçi konumuna sürüklediği ve salt kazanç objesi olarak görmekte olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁴

İkbal de İslâm medeniyetinin yeniden inşası için güçlü şahsiyetlerin yetişmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. İkbal'in kaleme aldığı *Esrar-ı Hodi* eserinde Müslümanların ulaşması gerektiği insan-ı kâmil seviyesini benlik felsefesi adı altında işlemiştir. İkbal'in ön gördüğü benlik İslâm dininin emrettiği şahsiyetlerdir. Bu şahsiyetler dinamiktirler. Dinamik bir şahsiyete ilk örnek olarak İkbal, Hz. Muhammed'in kişiliğini göstermektedir. Kâmil ve ideal bir şahsiyet olan Hz. Muhammed'i örnek alan Müslümanlar ahlâkî bir olgunluk ile kâmil derecesine ulaşabilirler. Bunun ilk şartı da insanın kendi benliğini (şahsiyet) kazanmasıdır.¹⁶⁵ İkbal'in benlik felsefesi de bu paraleldedir: "İnsanın kendi kendini tanıması, kendi varlığını, niçin yaratıldığını ve Allah'ın insanoğluna verdiği değeri ve sorumluluklarını bilmesi ve bu bilinçle sorumluluklarını yerine getirmesidir."¹⁶⁶ İslâm âlemindeki değişim ve dönüşüm için bireyi merkeze alan İkbal benliği yaşamın temeli olarak görmektedir. Benliğin kazanılması ve geliştirilmesi ile insanın tüm yaşamının yani kaderinin değişeceğine vurgu yapan İkbal aksi halde benliğin kaybedilmesi ve

¹⁶⁴ Bkz. İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 60.

¹⁶⁵ İkbal, *Şikâyet ve Cevabı*, 28.

¹⁶⁶ İkbal, *Şikâyet ve Cevabı*, 28.

bozulmasıyla insanın tüm anlamını ve değerini kaybedeceğini dile getirmektedir. İkbâl İslâm'ın emrettiği benliğin bu dünyaya münhasır olmadığını ve dolayısıyla ölümle de kaybolmadığını hatta ölümsüzleştiğini ve ahiret âleminde sonsuza dek devam edeceğini Kur'an perspektifinde hatırlatmaktadır.

İkbâl'in ön gördüğü ideal insan tasavvuru içinde pısrıklığa yer yoktur. Güçlü, zeki, çalışkan, azimli ve cesaretli olan benliğin yaradılış gereği yaratana layık olması gerekmektedir. Bunun için de öz benliğini (şahsiyet-i hodi) kaybetmeden, benliğinde Allah'a yaklaşmalı ve onun sıfatları ile sıfatlanmalıdır.¹⁶⁷ İkbâl Müslüman âleminin düştüğü hezimetlerde değişimin güçlü ve dinamik bireylerin kişiliklerinde başlayacağına inanmıştır. Bundan dolayı onun tasavvur ettiği benlikte zayıf insanın yeri yoktur. "Güçlü insan ortam yaratır, zayıf insan bu ortama uyum göstermek zorunda kalır, güç batıla dokununca, batıl hakka dönüşür, uygarlık güçlü insanın tasavvurudur."¹⁶⁸ İkbâl'in benlik felsefesinde dinamik bir yapı içinde değişim ve dönüşüme açık olan kişilikler her zaman daha güçlüdür. İkbâl'e göre çağın getirdiği yeni koşullara kendisini kapatanlar çağa yabancı kalmaktadırlar.

İzzetbegoviç de İkbâl gibi değişimin güçlü şahsiyetlerin yetişmesiyle gerçekleşeceğine inanmaktadır. İzzetbegoviç'e göre İslâm dininin emrettiği ahlâkla yetişen kişiliklerde korkaklık ve pısrıklığa yer yoktur. İzzetbegoviç güçlü şahsiyetlerin yetişmesinde önemli bir kavram olan ahlâkın içeriğini açıklamaktadır. İzzetbegoviç de insanda zaten yaradılış gereği onu diğer tüm canlılardan ayıran erdemlerin olduğuna işaret etmiştir. Bu erdemler vicdan kavramı altında budaklanmaktadır. Merhamet, sevgi, şecaat, adalet vb. duygular insanın yaradılışında var olan insana has özelliklerdir. İzzetbegoviç bu duyguların İslâm dininin emir ve yasakları ile şekillenmesi gerektiğini düşünmektedir. Aksi bir durumda yani iman ile taçlanmamış insani duyguların anlamsız olacağına işaret etmektedir. İzzetbegoviç de Doğu'nun en büyük problemlerinden birinin inanılan değerlerin hayatta tatbikatının olmayışından kaynaklandığını belirtmektedir.

İkbâl ve İzzetbegoviç'in güçlü insan tasavvuru bir yönüyle süreç filozoflarının insan tanımlarını anımsatmaktadır. Süreç felsefesinde de insanın kendi varlığını gerçek

¹⁶⁷ Karahan, *Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler*, 126.

¹⁶⁸ Muhammed İkbâl, *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, (Çev., Ahmet Metin Şahin), Irmak Yay., Bursa 1998, 57.

anlamda ortaya koyabilmesi için kendisinde saklı olan güçlerini açığa çıkarması gerekmektedir.¹⁶⁹

Değişimin gerçekleşmesi için her iki mütefekkirin işaret ettiği bir başka unsur da çevre yani toplumdur. İkbâl İslâm toplumlarının peygamberin hedeflediği toplum bilincinden uzaklaştığını ve bundan dolayı İslâm âleminde birliğin ve dirliğin sağlanamadığını dile getirmektedir. İkbâl'in hedeflediği toplumu din biçimlendirmektedir. Bu toplum hayat ilkesi olarak belli bir halkın karakterine ve geleneksel mizacına bağımlı değildir. Aynı zamanda özü bakımından zaman ve mekândan bağımsızdır.¹⁷⁰ İzzetbegoviç de bu bağlamda Yahudilerin yeryüzünde dağınık halde iken birçok ıstıraba maruz kaldıklarını ancak bir araya geldiklerinde bir güç oluşturdıklarını dile getirmektedir. Müslümanların da bugün dağınık ve başıbozuk davranması onları birlikten doğacak olan güçten mahrum bırakmaktadır. İzzetbegoviç İslâm dinini kabul etmiş Müslümanların kendi dinlerini ve dinlerinin göstermiş olduğu hedefler doğrultusunda ilerlemek istiyorlarsa bir düzen ve toplum oluşturmak zorunda olduklarını hatırlatmıştır. Tarihteki bütün İslâmî hareketler aynı zamanda siyasidir. Çünkü İslâm sadece bir din değil; bir felsefe, ahlâk, düzen, kısaca hayatın her anını kuşatan bir yaşam biçimidir.¹⁷¹ İzzetbegoviç sosyal yaşam ile ilgili sorunların çözümü için Kur'an-ı Kerim'den faydalanılması gerektiğini belirtmektedir. İkbâl de İslâm toplumunun önemini şu sözlerle ifade etmektedir: "İslâm ideali, içinde yaşadığımız, davrandığımız, varlığımızı hakkıyla gerçekleştirdiğimiz sürece ebedi yurdumuz ya da ülkemizdir. İslâm, Müslüman toplumu için tek hakikattir."¹⁷² Anlıyoruz ki dinamizm birlikteliğin gerçekleşmesiyle ortaya çıkacaktır.

Yenilenmenin bir diğer önemli unsuru da İslâm dinî ile uyuşan bir eğitim ve terbiye sistemidir. İzzetbegoviç, Müslümanların gelişmiş medeniyetlerin eğitim ve öğretim sistemlerine yaklaşımını eleştirmektedir. Çünkü Müslümanların bir kısmı gelişmiş ülkelerin eğitim sistemlerini asimilasyon korkusuyla tamamen reddetmektedir, başka bir kısmı da gelişmiş ülkelerin eğitim sistemlerini kendi değerleriyle öğütmeden taklit etmeye çalışmaktadır. İzzetbegoviç her iki hamlenin de yanlış olduğunu

¹⁶⁹ Cobb, John B., Jr., David Ray Griffin, *Süreç Teolojisi*, (Çev., Tuncay İmamoğlu, Ruhattin Yazoğlu), İz yayıncılık, İstanbul 2006, 97-100.

¹⁷⁰ İkbâl, *Makaleler*, 81.

¹⁷¹ Bkz. İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 43.

¹⁷² Muhammet İkbâl, *İslâm Düşüncesi*, (Der. ve Çev. Yusuf Kaplan), Külliyyat Yay., İstanbul 2008, 88.

söylemektedir. Bu her iki hamlenin sebebini şu şekilde açıklamaktadır: İslâm inananları tarafından anlaşılmamıştır. İzzetbegoviç, Kur'an-ı Kerim'in bilime verdiği önemi göz önünde bulundurarak Müslümanların bilime ulaşma konusunda evrensel olunması gerektiğini vurgulamıştır.

Aslında Müslümanlar değişim için ihtiyaç duyulan imkânlara sahiptirler. Değişimin yaşanması için her Müslüman birey üzerine düşen sorumlulukların farkında olmalıdır.

3.3. YENİLENMEK İÇİN İDEAL DEVLET

İnsanlar sosyal bir varlık olarak bir arada yaşamak zorundadır. İnsanlar bir arada yaşamanın getirdiği sorumlulukları yerine getirebilmek için tarih boyunca beraberce bazı sözleşmeler yapmışlardır. Bu sözleşmeler ile belirli bazı ideolojiler etrafında birleşen bireylerin sınırları belli bir kara parçası üzerinde kendini tanımlamasıyla devlet yapıları ortaya çıkmıştır. Bazı devlet tanımları şu şekildedir: Genel olarak devlet, “belli amaç ve ideolojiler etrafında toplanmış, ortak değerlere sahip insan topluluğudur.”¹⁷³ Malberge'ye göre devlet, “sınırları çizilmiş belli bir ülkeye yerleşmiş bireylerden oluşan ve fertler karşısında toplumu, güç kullanma yetkisine sahip, yüksek bir otorite sahibi yapan düzenli bir topluluktur.”¹⁷⁴ İktbal'e göre ise devlet, “ruhani olanı beşerî bir örgütlenme biçiminde gerçekleştirme çabasıdır.”¹⁷⁵ Devletler din, milliyet, hukuk vb. değerler üzerine temellenmektedirler. İktbal özellikle ideal devlet düşüncesini daha açık bir şekilde dile getirmiştir. İzzetbegoviç'in ise hedeflediği devlet düşüncesini kendisinin tarif ettiği İslâmî düzeni oluşturan unsurları tanımlarken görmekteyiz.

İktbal ve İzzetbegoviç'in tasavvur ettikleri ideal devlet din üzerinden temellenmektedir. İktbal, dinî devlet oluşumlarında en büyük faktör olarak görmektedir. İktbal'e göre Müslümanların kuracağı devlet Allah'ın hükümlerinin yerine getirilmesini amaçlamalıdır. Ona göre “din dışı bir devlet, zincirsiz bir devdir.”¹⁷⁶ İktbal devlet gibi güçlü bir yapının ancak yüksek bir değerle dizginleneceğini ifade etmektedir. İktbal'e

¹⁷³ Sedat Yazıcı, *Felsefeye Giriş*, 2. Baskı, Alfa Yay., İstanbul 2001, 184-185.

¹⁷⁴ Orhan Münir Çağır, “İmmanuel Kant'a göre Devletin ve Devletler Arası Münasebetlerin Felsefî Esasları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951, 822-823.

¹⁷⁵ İktbal, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, 174.

¹⁷⁶ İktbal, *Câvidnâme*, 313.

göre bu yüksek değer dinin öğretileridir. Devlet dinin emrettiği tevhit ilkesini ayakta tutmalı böylece devleti oluşturan bireyler arasında da gerçek dayanışma, kardeşlik, özgürlük ve eşitlik de sağlanmış olacaktır. İkbâl devlet ve dinî ayrı ayrı düşünmediği gibi devlet ve din ilişkisini şu şekilde açıklamaktadır: “İslâm’da devlet, bir teokrazi, yani doğrudan doğruya Allah’ın hükümlerinin hâkim olduğu bir hükümet biçimidir.”¹⁷⁷ İkbâl teokratik devletlerde saltanat sistemini doğru bulmayarak yönetime gelecek adaylar için seçim yapılmasını zaruri görmektedir. İkbâl’e göre, “bu devletin başında Tanrı’nın gölgesi ya da temsilcisi, yanılmaz, sorgusuz ve sorumsuz bir halife değil; yanılabilen, eleştirilebilen, halka ve kanunlara karşı sorumlu bir halife bulunur.”¹⁷⁸ Buna dayanak olarak İkbâl, Hz. Muhammed’in yönetimini örnek göstermektedir. Nitekim Peygamberin devleti yönetirken önemli durumlarda karar alırken sahabelerine danışması hatta çoğunluğun kararına göre karar alması onun halkın iradesine verdiği önemi göstermektedir. İkbâl’e göre Peygamber’in bu yönetim sistemi cumhuriyettir. Devlet yöneticisi kanunlara uymak zorundadır. Onun görevi kanun yapmak değildir.¹⁷⁹ Kanun yapmaktan kasıt Kur’an’ın şer’i hükümlerinin değiştirilmemesidir. Din, devletten soyutlanırsa toplumda, zorba, istibdat, diktatörlük vb. keyfi davranışların ortaya çıktığı gibi, yolsuzluk, şehvet, hırsızlık vb. durumlar da meydana gelebilir.¹⁸⁰ İkbâl devleti dinden ayrı düşünmemektedir. Devlet dinî yaşanır hale getirince dinin de devleti güçlendireceğine şu beyitleriyle vurgu yapmaktadır:

Var şeriat başka artık mana yok;
 İncinin karnında nurdan, başka yok!
 İnci var elbette, Hak var eylemiş,
 Dışta cevher, içte cevherdir demiş!
 Hep hakikattir şeriat başka yok;
 Hep muhabbettir bu sünnet, başka yok!
 Hem, şeriat merdivendir fert için;
 Böyle olmaktan makam bulmuş; yakın!

¹⁷⁷ İkbâl, *İslâm’da Dinî Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, 66.

¹⁷⁸ İkbâl, *Makaleler*, 60.

¹⁷⁹ Nazif Şahinoğlu, “İkbâl’de Din ve Devlet İlişkileri”, *Muhammed İkbâl Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri*, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 1995, 37.

¹⁸⁰ İkbâl, *Doğudan Esintiler*, 23.

Din-i Hak millet için vermiş nizam,
 Böyle kuvvet, milletin olmuş devam.
 Aldı İslâm'dan ilimler kuvveti,
 Hem asa, hem bir “Yedi Beyza” idi!
 İslâm'ın sırları şeriattır sana,
 Baştadır hem, sondadır, bir baksana!
 Dinde hem hikmet nedir, bilmiş olan,
 Ben, şariat sırrı dersem, anla sen!¹⁸¹

İkbal devlet gücüyle dinin emrettiği sosyal yaşamın düzenlenmesi gerektiğine işaret etmiştir.

İzzetbegoviç dinin toplumsal anlamdaki fonksiyonuna dikkat çekerek şu ifadede bulunur: “İslâm'ın esasî dış ve iç, ahlâkî ve toplumsal, maddî ve manevî hayatın aynı anda yaşanmasındaki taleptir.”¹⁸²

İzzetbegoviç de İkbal gibi devlet düşüncesini din üzerinden temellendirmektedir. Ona göre İslâm dinî şuurlarda sadece ibadet ve ubudiyet dinî olarak görülmeye başlanmıştır. Hâlbuki İslâm dinî tüm öğretileriyle yeni bir dünyanın inşa edilmesini ön görmüştür. Bu dünyanın inşası için bireyden başlayarak değişimin siyasî bir devrime doğru geçişini İzzetbegoviç şu sözleriyle açıklamaktadır: “Dinî ve ahlâkî yenilenmenin vurgulanması tespiti, İslâmî düzenin, İslâm iktidarı olmaksızın gerçekleştirebileceği manasına gelmez ve böyle yorumlanmaz. Bu tespit ancak yolumuzun hareket noktasının iktidarı ele geçirmek değil, insanları feth etmek olduğu ve İslâmî yeniden doğuşun ilk evvela terbiye alanında, daha sonra ise siyasî manada bir devrim olduğudur.”¹⁸³ İzzetbegoviç ilk başta bireye vurgu yapsa da dinin yaşanması için devleti önemli bir unsur olarak görmektedir.

Her iki düşünür devleti dinî bir temel üzerine inşa ederken devletin hukuk sisteminin de dinî olmasını ön görmektedirler. İkbal Kur'an'ı değişmez genel anayasa maddeleri olarak görür. Bu durumu şöyle açıklar: “Bir kitap hep canlı: Kur'an baksana,

¹⁸¹ İkbal, *Benliğin İşaretleri* s.70.

¹⁸² İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 47.

¹⁸³ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 75.

yok ki evvel, son da hiç yoktur O'na.”¹⁸⁴ İkbâl bunun tamamen bir kanun kitabı olmadığını Kur'an'ın asıl amacı insan ile Allah arasında yüksek bir şuur oluşturmaya hedeflediğini dile getirmektedir. İkbâl, Kur'an'ı hedeflediği devlette önemli görmesinin sebebi, Kur'an-ı Kerim'in din ile devleti, ahlâk ile siyaseti tek bir vahiyde birleştirmiş olmasıdır.¹⁸⁵ İzzetbegoviç de Kur'an'ın sadece bir ibadet kitabı olarak görülmesine karşı çıkmaktadır. İzzetbegoviç İslâm devletlerinin Kur'an'a önem verdiklerinde güçlü ve dirayet kazandıklarını şu sözlerle açıklar: “Müslüman halkların her kalkınması, her şerefle dolu dönemi, Kur'an-ı Kerimi öncelemesiyle başlar. Peygamberin vefatından 200 senelik kısa bir dönemde İslâm'ı, Batı'da Atlas okyanusuyla Doğu'da Çin'in girişine kadar getiren etken Kur'an'dır. Sonrasında ise Kur'an'ı Kerim'e teslimiyet bitmedi ancak irrasyonel ve mistik alana kaydı. Kur'an'ın araştırılmasında ve yorumlanmasında bilgeliğin yerini kılı kırk yaran yorumlar, büyük fikirlerin yerini okuma becerileri aldı. Devamlı surette ilahiyat formalizmin tesiri altında Kuran'ı Kerim'i daha az anlayarak ve düşünerek, daha çok güzel sesle okuma yoluna gidildi.”¹⁸⁶ İzzetbegoviç'e göre olumsuz durumların yaşanmasının sebebi İslâm devletlerinin hukuksal anlamda Kur'an'dan uzaklaşmalarıdır. İkbâl de Kur'an'ın her çağda insana ışık gibi yol gösterdiğini ve her ne zaman insanlar ondan uzaklaştığında da insanların karanlıklar içinde yolunu kaybettiğini dile getirmektedir.

İkbâl ve İzzetbegoviç ideal devletin hukukunda hadisi de ikinci kaynak olarak kabul etmektedirler. Ancak her iki mütefekkir de peygamberin hadislerinin salt bir taklitten öte örnek alınarak bilinçli bir hareketle hadislerin hedeflediği amaçların anlaşılması gerekliliğini vurgulamışlardır. İkbâl özellikle hadislerin Kur'an'ı açıklayıcı olarak önem arz ettiğini belirtmektedir. İzzetbegoviç de hadislerin sahliliğine dikkat çekerek, hadislerin Kur'an'ın anlaşılması için büyük önem arz ettiğini belirtmiştir.

Dinî temellerle yükselen ideal devletin hukukunu oluşturan bir diğcr önemli unsur icmâdır. İkbâl icmâyı ideal İslâm devletinin hukukunda olmazsa olmaz şart olarak görür. Ona göre yenilenmenin en büyük fırsatlarından biri icmâ yöntemidir. Hukukta yenilenmenin bir diğcr önemli yöntemi ise kıyastır. Kıyas, “hukuki hükümlere erişmede

¹⁸⁴ İkbâl, *Benliğin İşaretleri*, 63.

¹⁸⁵ İkbâl, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, 181.

¹⁸⁶ İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 95.

benzetmeye dayalı muhakemenin kullanılmasıdır.”¹⁸⁷ İkbâl’e göre kıyas layıkıyla anlaşıldığı ve uygulandığı takdirde yerine getirdiği fonksiyon açısından içtihatla eş değer olmaktadır.¹⁸⁸

Her iki mütefekkir ideal olan devletin yönetim biçimini tarif etmeye çalışmışlardır. Hz. Muhammed’in vefatından sonra devlet yönetimine gelen kişilere halife denilmiştir. İkbâl her ne kadar halifeliğin tarihe karıştığını söylese de halifelik makamının İslâm âleminin bütünlüğü için önemli olduğunu düşünmektedir. İkbâl hilafetin varlığının dünya için önemli olduğunu ve özellikle İslâm âlemi için merkezi bir komuta yeri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İkbâl, hilafeti Müslümanların ortak kalbi olarak tarif etmeye çalışmıştır.¹⁸⁹ İkbâl hilafeti ideal devlet düzeni olarak görerek, hilafetin bir kişi, sınıf ve millete ait olmadığını onun İslâm âlemi için evrensel bir nitelik taşıdığına dikkat çekmiştir. Müslüman olan herkes bazı şartlar dâhilinde halife olabilir. Arap’ın Aceme üstünlüğü olmadığı gibi gerekli şartları taşıyan her Müslüman için halifelik mümkündür.¹⁹⁰

İzzetbegoviç de yönetim modeli olarak dört halife devrine işaret etmektedir. İzzetbegoviç seçilen halifelerin seçimle iş başına geldiğini hatırlatarak halifelerin ne bir kral ne de bir çar olduğunu hatırlatmıştır. Ancak İzzetbegoviç İslâm hilafetinin, siyasi bir kurum olarak meşrulaşmasıyla seçilme prensibinden vaz geçildiğini dile getirmiştir.¹⁹¹ İzzetbegoviç hilafetin siyasi bir kuruma dönüştürülmesiyle İslâm âleminde en büyük ihtilafların yaşandığına dikkat çekmiştir. Özellikle hilafet ve iktidar kavramlarının karışmasıyla yüceltilen kişilere bağlı olarak ayrışmalar yaşanmıştır. İzzetbegoviç de İslâm’da ruhbanlığın olmadığını hatırlatarak kişilerin putlaştırılmasını sert bir şekilde eleştirmiştir. İzzetbegoviç hilafet makamı üzerinden üstünlük addedilmemesini şu sözlerle dile getirmiştir: “Allah’tan başka ilâh yoktur; seçilmiş halk, seçilmiş ırk veya sınıf yoktur, bütün insanlar eşittir.”¹⁹² İzzetbegoviç hilafet kavramı içinde en önemli kanadın seçim olduğunu ifade etmektedir. İzzetbegoviç babadan oğula

¹⁸⁷ İkbâl, *İslâm’da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası*, 213.

¹⁸⁸ Bkz. İkbâl, *İslâm’da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası*, 215.

¹⁸⁹ Bkz. Muhammed Han Kayani, “Muhammed İkbâl, Siyasî Vizyonu Olan Bir Şair”, *Muhammed İkbâl Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri*, (Çev. F. Mehveş), 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yay., İstanbul 1995, 89-97.

¹⁹⁰ İkbâl, *İslâm’da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, 176.

¹⁹¹ Bkz. İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 57.

¹⁹² İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 58.

geçen bir hilafete karşıdır. Onun bu görüşü aslında Cumhuriyete verdiği önemden gelmektedir. İkbâl ve İzzetbegoviç devlet yönetimine gelen yöneticilerin seçimle gelmelerini belirterek demokrasiyi savunmuşlardır. Her iki mütefekkir de eşitlik, özgürlük ve seçimin İslâmî kaidelerle uyuştuğunu savunmuşlardır. İkbâl, özellikle Hz. Ebubekir'in halife olunca yaptığı konuşmayı, seçimin önemine ve yönetime gelenlerin eleştiriye açık olmasına kanıt olarak göstermektedir: "Ey insanlar! Sizin aranızda en hayırlınız olmama rağmen, şu andan itibaren sizin halifenizim. Eğer iyilik yaparsam bana yardım ediniz! Fenalık işlersem, bana doğru yolu gösteriniz. Allah'a ve Peygamberine itaat ettiğim sürece, siz de bana itaat ediniz. Eğer ben Allah'a ve Peygamberine karşı gelirim, artık bana itaat etmenize gerek kalmaz."¹⁹³

İzzetbegoviç de İslâmî düzen kuramı içinde demokrasiyi önemli bir ilke olarak görmektedir. İzzetbegoviç siyasi sahada bağımsız bir devletin kurulması için bizzat mücadele vermiş bir savaşçı olarak demokrasiyi şu şekilde açıklamaktadır: "Hakkın zayıf olanın korunması anlamına gelmesi gibi, demokrasi de azınlığın korunması demektir."¹⁹⁴ İzzetbegoviç'in demokrasi tanımında çoğunluğun önemine değil çoğulculuğun önemli olduğu vurgulanmıştır. O, çoğunluğun vereceği karar ile azınlıkların haklarının gasp edilmesine karşıdır. Ona göre demokrasi her kesimin haklarının garanti altına alındığı bir sözleşmedir. İzzetbegoviç'in düşünce dünyasının gelişiminde etkili olan İkbâl ve Fazlurrahman'ın da bu konuda benzer düşünceleri vardır.

İkbâl demokrasideki seçim ilkesinin Avrupa'da daha geçerli olmadan İslâm düşüncesi içinde var olduğunu dile getirerek bu iddiasına kanıt olarak şu hadisi örnek verir: "Yaşlı emirin oğlu Tufeyl, Peygamberimize gelir ve ona şöyle söyler: Eğer İslâm'ı kabul edersem, senden sonra emirliği bana verecek misin? Bunun üzerine Hz. Peygamber, emirlik bana ait bir şey değildir; o yüzden, benim yerime kimin geçeceğine ben karar veremem."¹⁹⁵

Her iki düşünürün ideal devlet düşüncesinde şura yani meclis önemli bir ilkedir. İkbâl meclisin İslâmî bir yönetimde olmazsa olmaz bir ilke olduğunu şu ayetle

¹⁹³ İkbâl, *İslâm Düşüncesi*, 10.

¹⁹⁴ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım Zindan Notları*, 156.

¹⁹⁵ İkbâl, *Makaleler*, 56.

temellendirmektedir: “Onların işleri aralarında yaptıkları şura iledir.”¹⁹⁶ Özellikle peygamberin önemli işlerde sahabeleri toplaması ve onlarla istişare yaparak karar alması İslâmî bir düzende meclisin önemini ortaya koymaktadır. İkbâl’in ideal devletinde şuraya seçilecek olanların belirli kriterler taşıması zorunludur.

İkbâl ve İzzetbegoviç’in tarif ettiği ideal devlet düzeninde toplum ve birey geniş bir yelpazede işlenmiştir. Toplum ve birey konusu; bireyin değerleri, Pan-İslâmizm, milliyetçilik vb. konular ekseninde anlatılmaya çalışılmıştır.

İkbâl’in ideal devlet düşüncesinin merkezinde insan vardır. Onun ideal devletindeki insan “insan-ı kâmil” kavramıyla ifade edilmektedir. Ona göre insan-ı kâmil olarak biricik örnek peygamberin yüksek şahsiyetidir.¹⁹⁷ İkbâl insanın yaradılış özellikleriyle beraber ilk kazanması gereken değer olarak şahsiyeti, yeni benliği göstermektedir. Ona göre benliğini kazanamamış bir bireyden hiçbir şey beklenilmez. Ona göre benlik: “İnsanın kendi kendini tanıması, kendi varlığını, niçin yaratıldığını ve Allah’ın insanoğluna verdiği değeri ve sorumluluklarını bilmesi ve bu bilinçle sorumluluklarını yerine getirmesidir.”¹⁹⁸ İkbâl kazanılmış bir benliğin ölümle bile yok olmayacağını sonsuza dek devam edeceğini belirterek bu konunun önemini ortaya koymaktadır. İkbâl’in ideal insanı var olanla yetinmeyip her zaman bir gelişim içinde yenilenen ve yenileyen bir şahsiyete sahiptir. İkbâl yaratılmanın bir amacı olarak gördüğü insanı kâmil seviyesine her Müslümanın ulaşması için dinamik bir yapıda her zaman daha da kendini geliştirerek bu seviyeye doğru evrilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bunun için de öz benliğini kaybetmeden, benliğinde Allah’a yaklaşmalı ve onun sıfatları ile sıfatlanmalıdır.¹⁹⁹

İkbâl’in ideal insan tasavvurunda güçsüz pısrık insana yer yoktur. O İslâm’ın yeryüzünde yaşanması ve dinamizmin işlenmesi için güçlü kişiliklere yer verir. Bu konuyu şu sözlerle açıklığa kavuşturmaktadır: “Çırpınıştır hayatı canlı yapan ve hayatı kanatlandıran, ebedi hayat mücadeledir, hayat hareketten ibarettir.”²⁰⁰ İkbâl sessizliğin hareketsizliğin İslâmî bir kişilikle bağdaşmadığını hatta bazı kötü zamanlarda

¹⁹⁶ Âl-i İmran: 3/159.

¹⁹⁷ Bkz. İkbâl, *Şikâyet ve Cevabı*, 26-27.

¹⁹⁸ İkbâl, *Şikâyet ve Cevabı*, 28.

¹⁹⁹ Karahan, *Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler*, 126.

²⁰⁰ Muhammed İkbâl, *İkbâl’den Şiirler (Şarktan Haber ve Zebur-i Acem)*, (Çev. Ali Nihat Tarlan), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1971, 68.

Müslümanın hareketsiz ve sessiz duruşunun ihanet olduğunu söylemektedir. İktbal'e göre, "kıyıda yaşamak bir özürdür, kişi denize atlamalı, dalgalarla boğuşmalıdır. Çünkü mücadelede ölümsüz yaşamın sırrı saklıdır. Hareketsizlik ölümdür, fakat yürekli olanlar yaşarlar."²⁰¹ İktbal varlığın sadece var olmakla olmayacağını asıl var olmanın, sahip olduğu potansiyelin ortaya çıkarılması yani gelişmek ve mükemmelleşmekle olacağına işaret etmiştir. İktbal'e göre bu gelişim ve mükemmelleşme başta insanın iç dünyası ile nefsinin arzularını dizginlemesi ve erdemlerin kişilikte kalıcı yer edinmesi gerekmektedir. Gelişimin ikinci evresi ise bu kazanılan şahsiyetle yeryüzünde yaşanan tüm olumsuzlukların ıslahı için mücadele verilmesini gerekli görmüştür. Bunun her Müslümanın üzerine farz olduğunu dile getirmektedir.

İzzetbegoviç insanı ve hayatı bir gizem yani bir sır olarak görmektedir. Birey hayatın sunduğu tüm sırları bulması gerekmektedir. İzzetbegoviç'e göre bireyler hayatın içindeki sırlara sanat, felsefe ve din ile ulaşabilirler. İzzetbegoviç materyalistlerin ve buna bağlı olarak modernistlerin insanı indirgemeci bir anlayışla sadece madde bağlamında değerlendirmesine karşı çıkmaktadır. İzzetbegoviç materyalizmin insan ve hayvan arasındaki farkı yok etmeye çalışarak insan ve hayvanı aynı kategoride gördüğünü bunun insan onuruna yakışmadığını belirtmektedir. Buna ek olarak İzzetbegoviç dinin insan ile hayvan arasındaki farkları ortaya koyarak insanın üstünlüğünü belirttiğini dile getirmektedir. O insanın ruh ve beden ikiliğinden oluştuğunu belirterek ruhun beden kadar insanın var oluşunda yer edindiğine dikkat çekmektedir. Bundan dolayı İzzetbegoviç, insan olmak ve insan kalabilmek için sanat ve dinî varoluşsal bir ihtiyaç olarak görmektedir.²⁰² İzzetbegoviç insanın erdemleri kazanması ve yaradılışına uygun bir şekilde yaşaması için dinî şart olarak görmektedir.

İktbal'in ideal devlet düşüncesinde toplum biçildiği karakterle ütöpik olmaktan çok gerçekliğe daha yakındır. Çünkü onun tasavvur ettiği toplum aslında peygamberin oluşturduğu toplum şeklidir. Bundan dolayı onun toplumunun gerçek hayatta can bulması zor görünmemektedir. İktbal'in ideal devletindeki toplumun oluşması için ilk şart daha önceden bahsettiğimiz bireyin insan-ı kâmil seviyesine ulaşmasıdır. Onun hedeflediği toplumda insan-ı kâmil yolunu seçmiş bireyler ve bu yolda durmadan

²⁰¹ İktbal, *Doğudan Esintiler*, 46.

²⁰² Bkz. İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, 72.

mücadeleye girişmiş benlikler vardır. Bu benlikler tevhit yolunda birleşerek ırkın, rengin, dilin ve bölgenin ortaya koyduğu farkları eriterek gerçek bir kardeşlik duygusuyla toplumu oluşturmaktadırlar. Bu durumu İkbâl şu sözleriyle dile getirmektedir: “Şöyle ki, Allah tüm hayatın kaim ve daim olan ruhani temelidir, zat-ı ilahiyeye itaat zımnen, insanın kendi hakiki tıynetine itaattir. Tüm hayatın kaim ve daim olan ruhani esası, İslâm mefhumuna göre, ebedidir ve kendini çeşitlilik ve değişimde izhar eder. Böyle bir mutlak hakikate dayanan bir toplum, kendi hayatında, değişim ve gelişim özelliklerini uzlaştırmak zorundadır. Toplum hayatının düzeni için daimî ve sabit prensiplere malik olmalıdır, çünkü daimî olan, bize müteselsil tahavvül dünyasında bir tutamak temin eder, ancak daimî prensipler, bütün değişim ve gelişim imkânlarını dışarıda bırakmak şeklinde anlaşılırsa-ki bu Kur’an’ının ifadesine göre Allah’ın en büyük ayetlerinden birdir-mahiyeti itibariyle esasında müteharrik olanı gayri müteharrik hâle getirmiş olur.”²⁰³ İkbâl dinî, toplumun dayanması gereken en büyük temel olarak görmektedir. Ona göre dine dayanan bir toplumda hiçbir faktör bireyler arasında ve diğer kardeş toplumları arasında ayrılığa neden olamaz. Çünkü onun tarif ettiği din kardeşliği Peygamberin Medine’ye hicret ettikten sonra her renkten her bölgeden ve her milletten gelenlerin tüm farklarını dinî değerler karşısında eşitlediği toplumdur.

İzzetbegoviç de toplumun tüm dinamiklerini din üzerinden inşa etmiştir. O, Bosna Hersek’te yaşayan Müslümanların birliğinden öte dünya üzerindeki tüm Müslümanların birliğinden bahsetmiştir. Hatta Müslümanların birliğinin I. ve II. Dünya savaşının getirdiği yıkım karşısında zorunlu olduğunu dile getirmektedir.²⁰⁴ İzzetbegoviç Yahudilerin Müslümanlara oranla az sayıda olmalarına rağmen birleştiklerinde bir güç haline geldiklerini hatırlatmıştır. Müslümanların da sahip oldukları daha büyük avantajlarla beraber aralarındaki bağı daha da kuvvetlendirerek büyük bir güç ortaya koyacaklarını ifade etmiştir. İzzetbegoviç’in İslâmî düzen adı altında umut ettiği ideal devlette toplumu oluşturan bireyler eşittir. İzzetbegoviç, İkbâl’e benzer bir toplum düşüncesiyle tüm Müslümanların tevhit ilkesi etrafında birleşerek hiçbir farklılığın üstünlük ifade etmediğini belirtmektedir. İkbâl ve İzzetbegoviç’e göre ideal devleti ihya eden dindir. İdeal devlet de dinî yaşanır hale getirmektedir. Her iki mütefekkirin de ideal devlet düşünceleri ütöpik olmaktan ziyade gerçekliğe yakındır.

²⁰³ İkbâl, *İslâm’da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, 166-167.

²⁰⁴ Bkz. İzzetbegoviç, *İslâm Deklarasyonu*, 2010, 87-88.

SONUÇ

Tüm varlık âlemi bir değişim ve dönüşüm içindedir. İnsan da bu değişim ve dönüşümden nasibini almaktadır. Ancak insan doğası gereği değişim ve yenilenmeye direnç gösterebilmektedir.

Çalışmamızda dinin insan hayatındaki önemine değindik. İslâm inananların hayatını şekillendiren bir dindir. Ancak uygulanan bazı yanlış yöntemler sonucu dinin mesajları gerektiği gibi anlaşılmamaktadır. Dinin neden doğru anlaşılmadığını Muhammed İkbal ve Aliya İzzetbegoviç'in perspektifinde anlamaya çalıştık.

Muhammed İkbal ve Aliya İzzetbegoviç dinin gerektiği gibi anlaşılmadığına kanıt olarak Müslümanların sosyal ve siyasal alandaki dirayet ve hareketten yoksun pasif duruşlarını göstermektedirler. Çalışmamızda İzzetbegoviç'in birçok konuda İkbal'den etkilendiğini ve onunla ortak bir görüşte olduğunu gördük.

Çalışmamız boyunca İkbal ve İzzetbegoviç'in özellikle işaret ettikleri nokta, Müslümanların, din kavramının tüm hayatı kuşatıcı özelliğini tam anlamıyla kavrayamadıkları hususudur. Dinin dar bir görüşle anlaşılması birçok olumsuzluğu beraberinde getirmiştir. Her iki mütefekkirimiz de dinin hayatın tüm alanlarıyla bağlantılı olduğunu, dinin bir ibadethane ya da kutsal olan bir zaman dilimi ile sınırlı olmadığını belirtmişlerdir. Bilakis onlar dinin hayatın her anında var olduğunu, böylelikle inananların tüm yaptığı hareketlerin dinî bir boyutu olduğuna dikkat çekmişlerdir. Çalışmamızda vardığımız nokta dinî, devletten, hukuktan, sanattan vb. önemli tüm alanlardan ayrı düşünmek imkânsızdır.

Çalışmamız neticesinde ulaştığımız bir başka husus, dinin dinamizm özelliğine zarar veren salt taklidi her iki düşünürümüz de reddetmiştir. Dinin statik bir hâl almasının başında salt taklit gelmektedir. İslâm dinî dinamik bir dindir. Bundan dolayı dinin yorumlanan kısmını değişmez esaslar olarak görmek İslâm dininin kıyamete kadar geçerli olma kuralıyla çelişmektedir. Özellikle Peygamberin sünnetini, Peygamberin yaşadığı çağla sınırlı tutmanın, Peygamberin hedefleriyle uyuşmadığını dile getirmiş olduk. Neticede din her çağın gerekliklerine göre yorumlanmalıdır. Çalışmamızın bu noktasında ulaştığımız sonuç, Peygamberin doğru anlaşılması için onu taklit etmenin ötesinde onun amaçladığı hedeflerin iyi kavranması gerekmektedir. Bu konu salt taklit ile bilinçli örnek almanın farkını ortaya koymaktadır. Çalışmamızda üzerinde

durduğumuz İzzetbegoviç'in "üçüncü yol" kavramı da bu konuya işaret etmektedir. İzzetbegoviç, Batı'nın İslâm dinini doğru anlamamasına sebep olarak Doğuyu göstermektedir. Çünkü ona göre Doğu İslâm dinini doğru bir şekilde anlayıp yansıtmamıştır. Özellikle İzzetbegoviç Doğu'da kendilerini İslâmî örgüt olarak tanıtan grupların oluşturduğu kötü imajın İslâm'ın Batı'da anlaşılmasına engel olduğunu dile getirmişti. İzzetbegoviç'in "üçüncü yol" kavramı doğru anlaşılmalı İslâm dinidir. Çalışmamızda İzzetbegoviç Doğu ve Batı arasındaki tüm sorunların çözümü için doğru anlaşılmalı İslâm dinini sunduğunu görmüş olduk.

Taklit özellikle muhafazakâr din adamları tarafından savunulmuştur. Muhafazakâr din adamları dinin değişimler karşısında özünü kaybedeceği endişesiyle her türlü değişim ve yenilenmeye karşıdır. Bu durumda dinin yeniden yorumlanması engellenmektedir. Buna bağlı olarak çağa hitap etmeyen fıkıhtan çağın sorunlarının çözümünü beklemek de beyhudedir.

Çalışmamızda batıl inançların dine olumsuz etkilerini gördük. İslâm âleminin düştüğü çaresizliğin bir sebebi olarak gösterilen batıl inançlar dinin doğru anlaşılmasına engel teşkil etmektedir. Halkın birçok nedenden dolayı batıl olan bazı inançlar taşıması dinin hedeflediği toplum inşasını engelleyerek Müslümanların bilimsel ve sosyal gelişimini olumsuz etkilemiştir.

Aynı zamanda modernite gibi kavramların Batı kaynaklı olduğunu görmüş olduk. Bu tarz kavramların Müslümanların birliğini bozduğunu sonuç olarak ümmetçiliğin zarar gördüğünü her iki mütefekkir de belirtmeye çalışmışlardır. Her iki düşünürümüz İslâm âlemindeki parçalanmaya dikkat çekmiştir. Müslümanlar sahip oldukları gücü birbirinden kopararak kaybetmişlerdir. Müslümanların başta sahip olduğu manevi değerler ve daha sonra elde ettikleri maddi değerler onları dünyanın en gelişmiş medeniyetine ulaştırmaları için büyük fırsatlardır.

Her iki düşünür de Müslümanların yanlış bir kader algısına sahip olduklarını belirtmişlerdir. İkbal ve İzzetbegoviç'in Müslümanların tamamen teslimiyetçi bir görüşle her yaptıkları hatayı kadere bağlamasına şiddetle karşı çıkmışlardır. İki düşünür de kaderin insan iradesine bağlı seçimlerin olduğunu ayet bağlamında açıklamaya çalışmışlardır. Aynı zamanda Müslümanların üzerine düşen sorumlulukları yapmadan bir kurtarıcı beklemelerinin tembelliklerinin sonucu olduğunu belirtmişlerdir.

Tüm çalışmamız bağlamında söyleyebiliriz ki İslâm âleminde yaşanan tüm hezimetlerin ve çöküşlerin en genel sebebi Müslümanın kendi değerlerinden uzaklaşmasıdır. Ayrıca, yaşanan olumsuz gidişatın düzeltilmesi için öne sürülen batıcılık vb. kavramlar da çözümden daha da uzaklaşılmasına sebebiyet vermiştir. Çünkü İslâm dininin tasvip etmeyeceği kavramlarla ıslahın olması mümkün değildir.

Neticede İkbâl ve İzzetbegoviç Müslümanların inandığı değerler doğrultusunda yeniden diriliş yaşaması ve çağın gerektirdiği düzeye her alanda çıkmak için dinin yeniden tahkik edilmesini zaruri görmektedirler. Bu tahkikle yanlış görüş ve yöntemler bertaraf edilerek din bir bütün olarak gerektiği şekilde anlaşılmış olacaktır. Bunun için de ilk başta içtihat konusunun yeniden değerlendirilmesi elzemdir.

Ayrıca, her iki mütefekkir de tüm olumsuz gidişatın çözülmesi için işin temelinden başlanmasına işaret etmişlerdir. Burada önemli olan nokta aile kavramıdır. Aileyi oluşturan anne ve babanın ayrı ayrı sorumlulukları olsa da annenin üstlendiği sorumluluk çok daha farklıdır. Annenin yetiştireceği çocuk İslâm âleminin geleceğidir. Her annenin üstlendiği sorumluluğun farkında olması için de anne adaylarının belirli bir eğitimden geçmesi önemlidir. Annenin bilinçli olarak yetiştirdiği çocuk yarınların İslâmî şahsiyetlerini oluşturacaklardır.

Her iki mütefekkir İslâm dininin devletten ayrı düşünülemeyeceğini ifade etmişlerdir. Çünkü İslâm dinî bireyi, toplumu, hükümeti, hukuku ve devleti aynı vahiyde değerlendirmiştir. Buna bağlı olarak İslâm'ın ön gördüğü hedeflerin gerçekleştirilmesi için ideal bir devlete gereksinim de vardır.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Aziz, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm*, (Çev.: Ahmet Küskün), Yöneliş Yay., İstanbul 1990.
- Akın, Mahmut Hakkı ve Karaaslan, Faruk, *Aliya İzzetbegoviç*, Pınar Yayınları, İstanbul 2015.
- Albayrak, Mevlüt, *Tanrı ve Süreç*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2001.
- Atâullah, Şeyh, *İkbâlnâme*, Lahor, C.1.
- Avcı, Casim, “Hilâfet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, XVI, 539
- Aybakan, Bilal, “Batıda İslâm Hukuku Araştırmalarında Farklı Bir Ses: Wael B. Hallaq”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 2004, 149-174..
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2001.
- Aydın, Mehmet S., “Süreç Felsefesi Işığında Tanrı- Alem İlişkisi”, *Alemde Allah'a*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2001.
- Baykan, Erdal, *Aliya Okumaları: İslâm Deklarasyonu*, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya 2016.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Bayraklı Yay., İstanbul 2007.
- Canatan, Kadir, *Ahlâk Felsefesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2019.
- Canatan, Kadir, “Bir Medeniyet Araştırmacısı ve Tasarımcısı Olarak Cemil Meriç'in Medeniyet Perspektifi”, *Hece Dergisi*, Sayı: 157, 2010, 43-53.
- Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2000.
- Cobb, John B. Jr., David Ray Griffin, *Süreç Teolojisi*, (Çev.: Tuncay İmamoğlu, Ruhattin Yazzoğlu), İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Çağıl, Orhan Münir, “Immanuel Kant'a göre Devletin ve Devletler Arası Münasebetlerin Felsefi Esasları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951.
- Dâr, Beşir Ahmet, *Envâr-ı İkbâl*, Karaçî, 1967.

- Dursun, Davut, *Siyaset Bilimi*, Beta Yayınları, İstanbul 2002.
- Eliaçık, R. İhsan, *Aliya İzzetbegoviç*, Tekin Yayınevi, İstanbul 2019.
- Esposito, John L., *Güçlenen İslâm'ın Yankıları*, (Çev.: Erol Çatalbaş), İstanbul 1989.
- Erdem, Hüsameddin, *Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)*, Hü-Er Yayınları, Konya 2009.
- Hacıoğlu, Ümit, Cüneyt Yenigün, *Bosna-Hersek: Batı'nın Güvenini Kaybettiği Medeniyet*, Nobel Yayınları, İstanbul 2010.
- Halifat, Şekban, "İkbal'in İhya Projesinin Analizi", *Muhammed İkbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri*, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yay., İstanbul 1995, 158-189.
- Hartshorne, Charles, "Dine ve Felsefeye Göre Tanrı", (Çev.: M. Aydın), *Âlemden-Allah'a*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001.
- Havva, Said, *İslâm*, (Çev. Salih Uçan), Petek Yay., İstanbul 1987.
- İbnü'l-Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed Ensâri, *Lisânü'l-arab*, c.3, Daru Sâdır, Beyrut t.y.,
- İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkîn*, Beyrut 1973, III, 3.
- İkbal, Muhammed, *Benliğin İşaretleri (Esrar-ı Rumuz)*, (Çev.: Ahmet Metin Şahin), Irmak Yay., Bursa 1998.
- İkbal, Muhammed, *Bundan Sonra Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri*, (Çev.: Ahmet Metin Şahin), Irmak Yay., İstanbul 2007.
- İkbal, Muhammed, *Cavidnâme* (Çev.: Annemarie Schimmel), Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999.
- İkbâl, Muhammed, *Darb-ı Kelîm, Külliyyat-ı İkbal*, Delhî 2004.
- İkbâl, Muhammed, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Çev.: A. Asrar), Birleşik Yay., İstanbul 1995.
- İkbal, Muhammet, *İslâm Düşüncesi*, (Der. ve Çev.: Yusuf Kaplan), Külliyyat Yay., İstanbul 2008.

- İkbal, Muhammed, *İslâm'ın Ruhu*, (Çev. E. A.) Doğan Güneş Yayınevi, İstanbul 1963.
- İkbal, Muhammed, *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, (Çev.: Sofi Huri), Çeltük Matbaacılık, İstanbul 1964.
- İkbal, Muhammed, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası*, (Çev. Rahim Acar), Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- İkbal, Muhammed, *İslâmî Benliğin İçyüzü*, (Çev.: Ali Yüksel), Hece Yay., Ankara 2007.
- İkbal, Muhammed, *Külliyât-ı İkbâl (Fârsî) Rumûz-i Bîhûdî*, Düzenleyen: Hamidullah Şâh Hâşimî, Mektebe-i Dânyâl, Lâhor ts.
- İkbal, Muhammed, *Tecditü'l-Fikri'd-Dîniyyi fi'l-İslâm*, (Çev.: Abbâs Mahmûd el-Akkâd), Telif ve Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme, Kâhire 1968.
- İkbal, Muhammed, *Makaleler*, (Çev.: Celal Soydan), Hece Yay., Ankara 2017.
- İkbal, Muhammed, *Musa Vuruşu*, (Çev.: Ali Nihat Tarlan), Sufi Kitabevi, İst. 2010.
- İkbal, Muhammed, *Yansımalar*, (Çev.: Halil Toker), Kaknüs Yay., İst. 2001.
- İsakoviç, Zehrudin, "Aliya İzzetbegoviç 1925-2003 Biyografisi", *Hece Dergisi*, Sayı: 259, 2016, 173-218.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Doğu Batı Arasında İslâm*, (Çev.: Salih Çoban), Yarın Yayınları, İstanbul 2013.
- İkbal, Muhammed, *Şikâyet ve Cevabı*, (Çev.: Halil Toker), Demavend Yayınları, İstanbul 2015.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, (Çev.: Alev Erkilet), Klasik Yayınları, İstanbul 2018.
- İzzetbegoviç, Aliya, *Özgürlüğe Kaçışım Zindan Notlar*, (Çev.: H. Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2015.
- İzzetbegoviç, Aliya, *İslâm Deklarasyonu*, (Çev.: Rahman Ademi), Fide Yayınları, İstanbul 2010.
- İzzetbegoviç, Aliya, *İslâm Deklarasyonu*, (Çev.: Mirela Kurtali), Yarın Yayınları, İstanbul 2006.

- İzzetbegoviç, Aliya, *İslâmi Yeniden Doğuşun Sorunları* (Çev.: Rahman Ademi), Fide Yayınları, İstanbul 2014.
- Iqbal, Allame Muhammad, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, (Edited And Annotated By) M. Saeed Sheikh, Institute of Islamic Culture, Lahore 1986.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.
- Kant, Immanuel, *Pratik Aklın Eleştirisi*, (Çev.: İ. Z. Eyüboğlu), Say Yayınları, İstanbul 2013.
- Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, AÜHF Yayınları, Ankara 1983.
- Karahan, Abdülkadir, *Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1974.
- Kavak, Özgür, *Modern İslâm Hukuk Düşüncesi, Reşid Rıza Örneği*, Klasik Yayınları, İstanbul 2011.
- Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukukunda İctihad*, İFAV Yayınları, İstanbul 1996.
- Kayani, Muhammed Han, “Muhammed İkbâl, Siyasî Vizyonu Olan Bir Şair”, *Muhammed İkbâl Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri*, (Çev., F. Mehveş), 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yay., İstanbul 1995, 89-97.
- Kösoğlu, Nevzat, *Türk Olmak Ya da Olmamak Milli kültür, Mozaik Kültür ve Etnisite*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- Köysüren, Aliye Çınar, “Aliya İzzetbegoviç Düşüncesinde Din ve İslâm”, *Üsküdar Belediyesi Doğu Batı Arasında İslâm Birliği İdeali Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Merve Akkuş Güvendi, İstanbul 2013.
- Kılıç, Cevdet, *Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbâl, Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Muradiye Yay., Ankara 1994.
- Milâd, Zekî, *el-Fikru 'l-islâmî beyne 't-te'sîl ve 't-tecdîd*, Dâru's-Safve, Beyrut 1995.
- Muhammed bin İsmail el Buhârî, *es-Sahih*, (Çev.: Kâmil Miras), CiIt: 4, Ankara 1985.
- Münevver, Muhammed, *İkbâl ve Kur'ânî Hikmet*, (Çev.: Ali Özkan), İstanbul 1995.
- Özek, Çetin, *Devlet ve Din*, Ada Yayınları, İstanbul ts.

- Paçacı, İbrahim, “Halife”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Erce Matbaası, Ankara 2006.
- Peters, Rudolph, “18. ve 19. Yüzyıllarda İctihad ve Taklid”, (Çev. Özgür Kavak), *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.14, Konya 2009, 97-98.
- Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, (Çev. M. Dağ, A. Şener), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara 1997.
- Şahinoğlu, Nazif, “İkbal’de Din ve Devlet İlişkileri”, *Muhammed İkbal Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri*, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 1995, 29-40.
- Şener, Abdülkadir, “İslâm Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 1990, 384.
- Şeriati, Ali, *Biz ve İkbal*, (Çev.: Derya Örs), Fecr Yay, Ankara 2013.
- Şeriati, Ali, *Medeniyet ve Modernizm*, (Çev.: İsa Çakan), Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2005.
- Urhan, Veli, “İkbal’in Din Felsefesinde Yaradılış Fikri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Dergisi*, c.15, 2002, 3-16.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Ahlâk*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2016.
- Vural, Mehmet, *İslâm Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara 2016.
- Yaran, Cafer Sadık, *Dinî Tecrübe ve Meunet, Sıradan İnsanların Sıradışı Dinî Deneyimleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009.
- Yavuz, Yunus Vehbi, *Hanefî Mezhebinde İctihat Felsefesi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993.
- Yazoğlu, Ruhattin, “Dil ve Kültür İlişkisi”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 2 (5), 2005, 134-135.
- Yazıcı, Sedat, *Felsefeye Giriş*, (2. Baskı), Alfa Yay., İstanbul 2001.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dinî, Kur’an Dili*, c. I, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.
- Zeki, Salih, *Âsâr-ı Bâkiye, Zeyl*, c. I, İstanbul 1329.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Erhan ASLAN
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans	
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurum ve Unvanı	
İletişim	
E-Posta	
Tarih	22.02.2023